

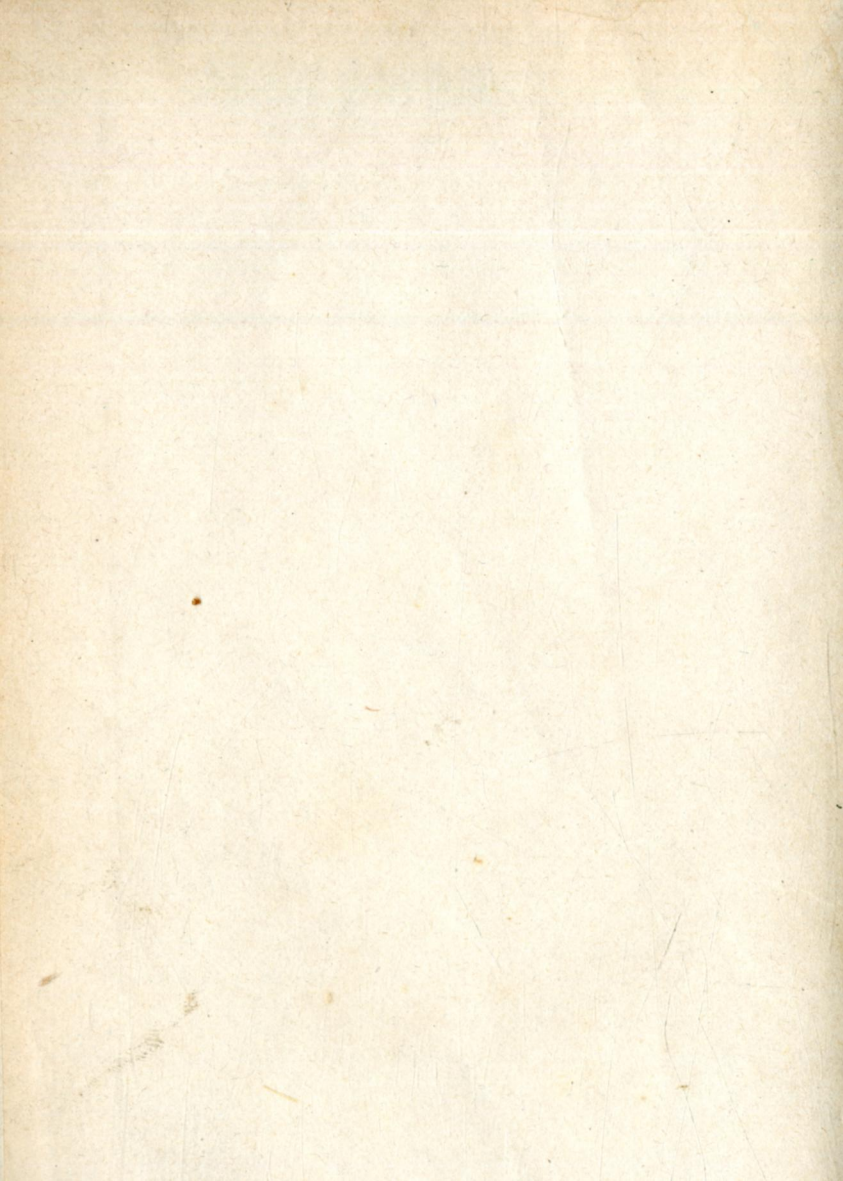
069-46

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00913083 (O)

2006
2014

Ц. К. Університет

ДРІВНА БІБЛІОТЕКА
книжочка 4.

Що то таке
ГОСПОДАРНІСТЬ ?
(ЕКОНОМІЯ)

ЗА ПЕРІНГОМ

розповіді

Володимир Тerasимович

Ціна 20 кр.

94,690

Накладом Костя Паньківського.

У ЛЬВОВІ, 1894.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

9408

—♦— ДРІВНА БІБЛІОТЕКА —♦—
книжочка 4.

ЩО ТО ТАКЕ ГОСПОДАРНІСТЬ (ЕКОНОМІЯ)?

ЗА ГЕРІНГОМ

розповів

Володимир Терасимович

94.690

Накладом Костя Паньківського.

У ЛЬВОВІ, 1894.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

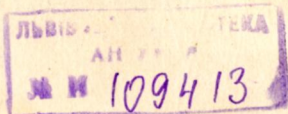
94.690

330 (075)

H 32 881

2.000

1
и.109413

I.

Господарска діяльність.

Мало-що не всі люде ведуть або своє власне господарство, або беруть участь в чужім і в той спосіб або дістають гроші, або удержанє або вкінци роботу, що дає разом і гроші і удержанє. Що робить приміром хлібороб, коли кидає зерно в землю? Господарить після якогось певного ладу і сим чином доходить до посідання збіжа. Що робить ремісник, коли пилює дерево, або кує зелізо? Довершує певну роботу, після пляну з гори означеного і одержує за сю роботу гроші, щоби їх відтак замінити за средства до життя. Що робить купець, коли торгує у своїй крамниці? Старає ся взяти за свій товар більше, ніж сам заплатив, одже старає ся замінити свій товар за гроші і то з зиском, бо лише в тій ціли торгує. І то в своїм роді єсть також господарством.

Тепер нам ясно, що треба називати господарскою діяльністю. Одже господарска діяльність означає всяку людську роботу, що має задачу здобути средства потрібні до життя чоловіка, після певного і означеного пляну.

Що значить вести якусь роботу після певного, означеного пляну — се так зрозуміле, що не потре-

бує ближшого пояснення. Однак не кождий зрозуміє, що значить: средства потрібні до життя. Про се ми скажемо кілька слів.

Кожний чоловік старає ся удержати себе при життю, бо инакше тіло перестане жити і розложиться, або зігнє. Ми знаємо, приміром, що чоловік, коли би не їв, помер би з голоду, т. є. організм перестав би своє робити. А коли-б хтось менше їв, як сего природа домагає ся, то сей чоловік ставсь би мало-по-мало хирляком; всякі хороби навіщували-б его часто, бо надібали би для свого розвитку придатне місце, а сили опустили би его; словом, організм мусів би підпадати поступінному розкладови. Кожний з нас розуміє цілком добре значінє того загального а сильного права природи і докладає всіх заходів, щоби лише заосмотрити ся у все те, що до життя конечно потрібне. Однак сї журби не суть виключно прикметами людей. Також і звірята мають ті самі прикмети. Звіря стремить несвідомо, щоби наїсти ся і забезпечитись від холоду, а чоловік робить те саме, лише в тім ріжниця, що він се робить свідомо і старанно обдумує найвідповіднійші способи і дороги до осягнення сеї ціли. Посмотріть довкола себе, увійдїть в своє житє, а побачите, що прикметою всіх людей без виїмки єсть та природна, нічим непобідима конечність, котрою майже всі люди журять ся, а се — конечність добути собі кусник хліба за помічїю господарскої діяльности.

Все, чого чоловік потребує до удержання організму, називає ся потребою. Потреби суть різномірні. Загально уважає ся потребою то, до чого чоловік привик.

Чим чоловік біднійший, тим менші его потреби і на супротив. У людей більше образованих, більше

духово розвинених єсть більше потреб, як у народів необразованих. Відповідно до розвитку духового народів число їх потреб збільшає ся. Однак потреби ріжнять ся між собою. Суть такі потреби, котрі менше конечні, але суть і такі, без котрих ніяк не можна обійти ся без шкоди для здоровля, або без уменшеня спосібности до праці. І так конечні потреби називають ся першими, необхідними потребами.

Щоби піддержати житє, до того треба: поживи і тепла. А обі сї потреби заспокоюєсь: їдою, одїнем, мешканєм і топливом. Заспокоєнє тих потреб становить найпершу журбу чоловіка. Однак не кождому вистає така сама пайка їди, се залежить від того, в якім підсоню мешкає чоловік, і від років єго життя. В краях горячих чоловік їсть далеко менше, ніж в краях зимних. З відси то і йде, що в теплих краях чоловік годен собі здобути поживу при меншій праці, а чим ближе півночи, тим і більше мусить наложити роботи при добуваню поживи. Другою такою причиною єсть вік. Чоловік дорослий для піддержаня свого організму потребує далеко більше поживи, як дитина або старець. Одже сей нарід, в котрім більше людей дорослих, мусить більше працювати, щоби дістати поживу, ніж той, в котрім менше людей дорослих. Не тяжко зрозуміти, що підсонє має великий вплив на одєжу, мешканє і топливо. В краях горячих можуть люде ходити мало, що не голі, можуть мешкати в простих шалашах, можуть дальше обійти ся без топлива. Але чим ближе до півночи, тим більше потрібно теплїйшої одєжи, тим потрібнїйші теплі, тревалі мешканя, а вкінци тим більше треба і топлива. Дикуни, що живуть в найгорячїйших краях, мешкають в шалашах,

під голим небом і цілий рік обходять ся без топлива і одежи. А противно Ескімос, що мешкає найвише на північ не скидає цілий рік з себе кожуха і не перестає палити в печи. Одже ясно, що вся праця, зужита мешканцями зимного нашого підсоня, щоби заспокоїти више наведені потреби, стає в теплих краях зовсім злишною.

Саме господарска діяльність чоловіка стремить до заспокоєня потреб, а з тим і до вдоволення потреб необхідних, що просто виходять з людської природи. Діяльність господарска називаєсь в науці економією або діяльністю економічною, то-ж і ми будемо так від тепер її називати.

Наука обясняюча права економічної діяльності, єсть широка і цікава. Она висліджує цілий відділ сеї праці, що заспокоює найбільше потрібні бажання усіх людей. Кого обходить хліб насущний, того мусять обходити і ті права, після котрих добуває ся хліб. Без огляду на ріжнородний характер, господарска діяльність зависить від ріжнородних обставин. Але перша річ для людей — се хліб. Коли-б не було хліборобів, що діставають хліб, люде не могли би жити. Коли-б не було ремісників, тогді ні дерево, ні залізо і взагалі нічого не могло би так ужитись і принести такої користи, яку тепер приносить. Коли-б не було торговлі, кождий мусів би вдоволитись лише виключно тим, що має під рукою і не міг би користати з того, що приходить яко виріб заграничний.

Для того то економічна діяльність ділить ся на три відділи: 1) діяльність, що вироблює сирий матеріял; 2) діяльність, що переробляє сирий матеріял і 3) діяльність, що посередничить в доставі матеріялів фа-

брикантам або виробів консументам*). Перша видобуває з землі природні багатства [рільництво, гірництво і т. д.]; друга перероблює їх і надає їм ку форму, в котрій стають чоловікові хосенними; третя перевозить їх і посередничить в їх доставі. В кождім краю мусять бути всі ті три роди діяльності, бо без них не могла-б людскість існувати. Пересвідчимося виедовзі, що природні і иньші умовини сильно впливають на се, яку властиво форму прибере кождий з вичислених родів діяльності. [Не можна приміром сїяти пшениці на півночі, бо она там не може дозріти; і торгівля там легше розвиває ся, де легші средства перевозу, де пр. залізницї і т. н.]. Чоловік робить і витворює то, що для него конечно потрібне і що йому може принести більше зиску; а робить він се все так, щоби дійти своєї ціли як найлегше і як найскорше, при помочи як найменшої праці. Се природна річ, що він вихисновує всілякі услуги природи і принововлює своє знанє до сего, щоби те або се як найліпше зробити. Зрозуміле також і се, що сама природа і обставини показують чоловікові дорогу, котрою найлегше можна вдоволити своїм потребам. Чоловік перероблює і очищує залізо, если має залізну руду під рукою. Веде торгівлю мореку, если мешкає на морськїм березї. Господарить сам, если має землю. Заводить власний свій варстат, если йому позваляють на се средства, працює в чужого чоловіка, если не має відповідних средств. Словом, характер економічної діяльності залежить просто від умовин і обставин, котрим підлягають всі люде в однаковій мірі. Для того то економічна діяльність не є свободною,

*) Консумент т. є. той, котрий купує товар і его зуживає.

противно она залежить від певного ладу, котрий можна вислідити і пояснити.

Про се власне поговоримо у другій нашій розмові.

А тепер ми навчилися ось що: Що то єсть господаренє; чому оно конечне; що то таке потреба, і як она змінєсь у різних людей і в різних порах; що то є: конечні потреби людей; як змінюють ся потреби; що се економічна діяльність; які роди економічної діяльності; яке значіне має наука економії; чи можна досліджувати економічну діяльність?

II.

Як ділить ся наука економії.

Дотепер ми навчили ся, що господарєка діяльність основуєсь на тім, що люде старають ся здобути все то, чим мусять заспокоїти свої потреби. Одже розміркуймо, як оно діє ся?

З першу чоловік мусить добути собі то, що єму може придати ся, а відтак мусить надати здобутим предметам таку форму, щоби можна з них мати який хосен. Одже передовсім треба дістати зерно, зрубати дерево, викопати руду залізну. Однак анї зерно, анї дерево, анї залізо не здадуть ся на ніщо, єсли їх відповідно не переробить ся. Значить треба зерно змолоти, а дерево і залізо переробити, т. є. замінити так, щоби з них був пожиток. Само зерно само залізо, дерево і т. д. називають ся сирим материялом, а здобуте сирого материялу і єго переробленє називає ся продукцією. Одже продукція єсть першою підставою господарської діяльності. Але-ж економічна діяльність не кінчить ся на самій,

продукції. Если би на світі кождий чоловік сам діставав се, що йому потрібне, тогди, і то лише тогди, можна би сказати, що пізнанє продукції вистає, щоби познакомитись з господарскою діяльністю.

Однак на кождім кроці можемо бачити, що робітник не працює сам для себе, але для господаря; що той, щó має землю, дуже часто не господарить на ній, але винаймає її другому; що одні люде позичають гроші другим, за котрі ті послідні уладжують своє господарство, свою робітню, з чого відтак тягнуть зиски, а господарєви платять від позичених грошей проценти. Таким чином, як бачимо, в одній продукції одного предмету бере участь кількох людей нараз, а проста причина в тім, щоби мати заробок. Рідко трапляє ся, щоби один чоловік сам міг все продукувати, себ то вироблювати, що йому лишь потрібне. Если селянин має навіть кусень своєї власної землиці, то часто-густо винаймає ще якусь часть чужої. Богатший селянин удержує ще і челядь, також і ремісник, котрий провадить вар-стат, челядь удержує на свою руку. Також мало коли з переробленого предмету користує один чоловік. Коли хлібороб продасть збіжжє, а ремісник свої вироби, то они мусять ще оплатити челядь, а часто і чинш за аренду поля, або процент за випозичене гроша. Одже ясно, що зиск за вироблені предмети треба поділити поміж тих всїх, що їх робили. Господар платив наймитам, а ремісник челядникам, все одно грішми, або стравою, одягом і т. д.

Ми вже говорили, що, коли-б чоловік міг най-ти все, що йому треба, тогди не було би ніякої тор-говлі. Одже торгівля лиш тому існує, що кожда місцевість виробляє тільки деякі річи, а иньших, хоч они навіть дуже чоловікови потрібні, цілком не

продукує. Н. пр. один округ доставляє переважно пшеницю, і то нераз далеко більше, чим єї тамошне населенє потребує. Одже хлібороби того округа продають купцям ту часть пшениці, що єї мають за багато, а купці доставляють єї там, де єї або за мало, або де єї цілком нема. За гроші, котрі одержав за пшеницю, купує собі хлібороб все, чого лиш потребує, одже купує в ремісників прилади господарські, без котрих в господарстві обійти ся не може; а знов ремісник за одержані від хлібороба гроші, накупує сирого матеріалу, приміром дерева, і то часто десь з далеких лісів, де знов вирубують ліс, щоби в заміну дістати збіжжє, котрого їм нестae. Бути може, що наш ремісник купить собі також трохи зеліза, привезеного аж з далекої Швеції, де багато руди зелізної переробляють на чисте зелізо. І се дерево і зелізо, як то кождий добре знає, потрібне ремісникови на те, щоби приладити нові прилади, продати їх знов а з чистого заробку заспокоїти свої конечні потреби. Одже легко зрозуміти, що не лише поодинокі люде, але і ціла людскість, замешкуюча якусь місцевість продукує щось по найбільшій части не для себе а для продажи; продають свої продукти (вироби) в тій ціли, щоби у иньших купити се, чого їм не достає. Таким чином всі люде вимінюють поміж собою вироби своєї праці. Та часть економічної діяльності називає ся виміною.

Одже ми навчилися: на які части ділить ся наука економії; і — на чім основують ся: продукція, поділ і виміна.

III.

Продукція.

Застановім ся тепер, чого то треба, щоби щось спродувати (витворити). Возьмім собі для приміру вікно. Погадаймо собі, що мусів мати ремісник і чим мусів він користувати ся, щоби зладити вікно. Передовсім треба було матеріялу одже: дерева, скла, цвяхів, киту і т. и. Ремісник не був би ніколи зробив вікна, коли-б не мав матеріялів. Але крім матеріялів, котрі доставляє природа, треба чогось иньшого. Значить, треба певної сили, котра би то все разом удержала. Одже треба помочи природи. Природа дала єму матеріял і всілякі сили, тож не можливо було би витворити ніякого виробу (продукції) без тих дарів природи. Дальше само собою ясне, що сей матеріял не переробивсь би сам собою на вікно без праці чоловіка. Без праці не були-б дошки вигебльовані і припасовані, цвяхи не були би вироблені в кузнї і не могли би самі увійти в дерево, скло само з себе не відлялось би і не вставилось би в рами і т. д. Лише при помочи праці чоловіка може то все повстати. Ба і чоловік існує лише завдяки тому, що працює.

Однак продуцент не єсть в силі зробити вікна голими руками, він не годен при тій роботі обійти ся без сокири, пили, приладів столярських, прирядів до краяня скла; також мусить мати місце на свій варстат, одним словом не можливо зробити вікна, если перед тим не зужие ся певної праці на приготуєнє знарядів, інструментів, машин, будівлі і т. и. Сей плід попередньої праці називаємо капіталом.

Одже видимо, що при продукованню потрібно конче: дарів природи, праці, капіталу. Значить природа впливає на економічну діяльність тим, що доставляє матеріял і силу. Однак і на тім ще не конець. Пригляньмо ся ближше.

Природа.

Як ми уже сказали, без співучасті природи чоловік не міг би розвинути своєї господарської діяльності. Ми говорили перед хвилиною, що чоловік тими матеріялами і силами користує ся. Тому то чоловік, щоби осягнути свою ціль, опановує ті сили і матеріяли. Якже-ж оно діє ся? Яким чином чоловік го-ден над природою панувати?

Багато людей думає що чоловік щось нового може сотворити, що він витворює новий матеріял, котрого перед тим не було, заким люде взяли ся до роботи. Часто говорять, що, если хлібороб кинув в землю одно зерно а оно відтак видало пять, то він сотворив ті чотири зерна своєю працею. Застановім ся, чи то правда? Перед засівом зерна, хлібороб оре ниву. Він добре знає, що зерно не буде кильчитись, доки тепло і вогкість землі не допоможуть єму. Отже треба землю справити, відтак зерно кинути а опісля боронами заволочити, бо аж тогди зможе то зерно вирости. Инакше сказавши, чоловік дослідив, в яких условинах, після яких законів природи зерно може розвинути ся. О скільки чоловік зможе примінятись до тих умов, о стільки природа вже сама постарає ся розвій зерна. Колос росте не після волі людської, а після незмінних законів природи. Чоловік потрафив тільки принорувати отсі закони до своїх цілей, тай завдяки тому

знанню одержує збіже. Зібравши збіже в часі жнив, везе він зерно до млина, всипує його проміж два тяжкі каміня, бо знає, що при помочи сили тяжкості ті камені розітруть те зерно на муку. Також знає дуже добре, що лиш із змеленого збіжа можна хліб печи, а знає він і се, що без хліба не можна жити. В тій усій роботі чоловік вихісновує готові не ним сотворені сили природи. Він ставляє сили одні супротив других, і таким чином зневолює їх, щоби за него працювали. Часточки землі суть з собою тісно сполучені. Одже чоловік, щоби розірвати сполученє тих часточок, уживає до сеї роботи острого знаряду — леміша. При помочи сили худоби або пари (бо суть і парові плуги) чоловік поборює силу тертя поміж частицями землі і плугом. При помочи сили тиснення млиньських каменів, поборює силу опору частиць зерна і замінює зерно на порошок, що називає ся мукою. Чоловік знає, що завдяки силі притягання землі, вода пливе в ріці в долину руслом і що в гору плисти не може. Одже затарасовує плувчу воду, перекидає через ріку на поперек греблю і перепускає воду в невеликий рів, де на кінці уміщене млиньске колесо. Сила опадку води, завдяки таким уладженням, так збільшає ся, що колесо починає обертатись. Коли вбємо цвях в стіну, знаємо, що сей цвях буде в силі удержати такий тягар, який мають ті річи, що на нїм висять, а то завдяки силі тертя поміж стіною а цвяхом. Єсли чоловік хоче мати дерево спосібне на свої вироби, нищить (за помочію острої сокири) силу сполученя, то завдяки силі притягання дерево валить ся на землю. У всіх тих випадках чоловік не сотворює, як бачимо, ані матерії ані сили. І дерево і зерно і ріка і камінь і сила притягання і сила тертя і тісне сполученє ча-

стин і тепло і вогкість, все то ще перед сотворенєм чоловіка істнувало в природі, існує і так довго буде істнувати, доки буде стояти той сьвіт, в котрім живемо. Чоловік нічого не сотворив і нічого сотворити не може! Завдяки силам природи зерно закілчилося, дозріло, змолотилося на муку і сталося хлібом. Завдяки силам природи — воли або коні тягнучи плуг за собою пристосовують ріллю хліборобови. Завдяки силам природи, млин обертаєся, цівях тягари піддержує, дерево падає від удару сокири. А що-ж чоловік? Передовсім він досліджує природу. Дорогою науки і досьвіду він дізнаєся, яким то чином без найменшої страти часу, сил і праці, можна вихіснувати матеріяли і сили природи, як поставити одні против других, щоби одержати той предмет, о котрий власне ходить. Більше нічого не можуть люде вдіяти в своїй господарській діяльності. Чим більше чоловік знає, тим лекше ставсь та діяльність, тим лекше зможе запанувати природою.

А тепер ми навчилися: Які то умовини продукції; котрі з них важнійші; чи може чоловік сотворити яку нову силу або матеріял; — і яким чином чоловік запановує над природою.

IV.

П р а ц я.

Так одже природа заосматрює чоловіка в сирі матеріяли і подає йому різні сили. З тих то матеріялів і з тих сил мусить чоловік видобути все, чого лиш йому треба до піддержання життя. Сю ціль осягаєся працею. Вітер є цілком неужиточний для чоловіка, доки не вложить він певної праці в урядженє вітрака; сила пари єсть неужиточна, доки не уря-

дить ся лѣокомотива; руда зелізна не придасть ся нї-на-що, доки її коваль або слюсар не перемінить своєю працею на зелізо; дерево так довго неужиточне, доки его тесля або столяр не выгладить, словом сказавши, доки не обробить. Всьо, що природа достарчає, стає що-їно тогди пожиточним, коли до сего приложимо свою працю. Навіть риба в ріці лиш тогди буде ужиточною, коли зужиемо певну працю, щоби її зловити і зварити. Такий чоловік, котрий би цілком не хотів працювати, мусів би умерти з голоду, хотай би він жив навіть серед найбогатшої природи. Одже ясно, що праця творить все ужиточним. Всяка річ стає лиш тому ужиточною, що на ню зужило ся певну працю. Духово розвинений чоловік повинен розуміти то величезне значінє праці і перед нею чоло схилити. Лиш той, що працює, може стати пожиточним, собі і другим. Непривикненє до праці, лїнєвство — то найбільше нещастє, яке може чоловіка здібати. Тільки той, хто уживає сил своїх на витрєвалу, ненастанну і пожиточну працю, заслугує на поважанє.

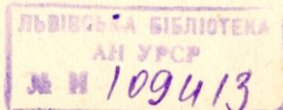
Однак не кожда праця відпovідає вимогам господарської діяльності. Часто-густо праця відбуває ся під такими умовами, що в висліді не удержуємо такої річи, котра становить ціль господарської людської діяльності. Спogляньмо приміром на чоловіка, що вийшов на прохід без ніякої ціли і пляну. Нема і сумніву, що сей чоловік трудить ся, натягає свої мушкули, і єсли прохід відбуває ся довго, то він навіть добре може змучити ся. Але чи працює він в цілях господарских? Хиба нї!

Звернїм тепер увагу на дитину, що грає ся в пилку. Чи ж не працює она? Без сумніву працює і та праця є для здоровля її дуже пожиточною.

Если приміром гімнастикуємо ся, то і того рода праця впливає корисно на розвиток нашого організму. Але чи така наша праця, або така праця дитини, що грає ся пилкою, нічим не різниться від праці ремісника в варстатї? Очевидно, що різниться ся. Праця ремісника дає нам якусь річ, котру можна продати і за одержані гроші купити хліба, одяжину, і загалом все, що до життя потрібне. Одже, коли-б ми працювали так, що не мали би з тої праці ніякого хісна, тогди не могли би ми забезпечити свого життя-буття. Тогди була би вся господарска діяльність чужою. Наконець єсть ще оден рід праці, що не стоїть в безпосередній звязи з господарскою діяльністю. Такою працею єсть умова, духовая.

Коли в варстатї зробимо плуг, або який иньший прилад, то одержимо річ нову, придатну до нової праці. Коли направимо стару бору, то з річи нехосенної одержимо річ пожиточну. Коли зробимо приміром навіть якусь дрібницю, як би могло ся здавати непотрібну, або дуже мало потрібну, н. пр, забавку для дітей, то всеж найде ся такий, що її купить, щоби лиш дітям зділати приємність. Коротко сказавши, в наслідок праці одержуємо щось або хосенного, або приємного для чоловіка. Такі плоди праці всілякого роду надібаємо всюди, де лиш чоловік займає ся господарскою діяльністю. Хлібороб заосматрює людей в нові плоди, ткач вистачує нові штуки полотна або сукна, а купець перевозить ті річи там, де їх недостає. Чогось такого не надібуємо в духовій людській діяльності. Анї учитель, що дітей учить, анї лікар, що хорих в шпитали лічить, анї судя, що людей судить, нічого нового людскости не вистачують. Учитель учить тому, щоби ученики его стали мудрійшими і більше уміли; лікар

лїчить, щоби хорі поздоровїйшали; судя судить, щоби винний одержав за свою провину справедливу кару а покривдженого щоби нагородити за нанесену шкоду. Чи до такої самої цїли стремить і праця хлїбороба, ремісника, ткача? Нї, они працюють, щоби працею добути собі кусень хлїба, або щоби розбогатїти, розуміє ся, если всьо добре зложить ся. Учитель, лїкар, судя томў лиш одержують платню, щоби мали таким робом всї потреби забезпечені, і щоби не були приневолені розпочати господарську дїяльність. Колиб они не мали платнї за свою працю, мусїли би займатися рїльництвом або яким-небудь реміслом, а тим самим не мали би часу учити, судити, лїчити. Посади свої мають не на се, щоби платню побирали, але щоби могли учити, лїчити, судити, і нїчим иньшим не займатися. Хлїбороб, ремісник, ткач в дїяльності своїй не мають нїчого иньшого на взглядї, як лиш добути собі відповідне число средств до житя. Коваль не томў робить плуг, щоби другим людям принести хосен, але томў, щоби із продажі сего плуга сам міг хосен потягнути. Алеж бо чоловік не годен жити лиш самим „хлїбом насущним“. Услуги учителя, лїкаря і судїї суть чоловікови мало-що не так само потрібні, як і кусень хлїба. Суспільність не може обїйти ся без таких людий, що її вчать, лїчать і нею управляють. Знанє наук вчить людий, як то они можуть лїпше і користнїйше працювати; підтримуване здоровлє в добрім станї позволяє чоловікови бїльше часу зужити для працї; порядок і мир суспільний забезпечує тим, щб працюють, змогу дальшої спокїйної дїяльності. Праця же духова тих людий не входить в обєм нашої науки, щб слїдить виключно лиш за господарскою дїяльністю.

Одже ся праця, що причиняє ся до розвинення господарської діяльності, мусить ся вести після якогось певного пляну, і мусить вести до означеної ціли. Така праця зове ся уплянованою (після певного пляну уладженою). Друга річ, що цілею такої праці мусить бути конечно якийсь предмет, що може вдоволити людську потребу. І чим та потреба яснійше носить на собі ціху необхідної потреби, тим і праця, що провадить до її заспокоєня, єсть більшої ваги. А вкінци третя річ, така праця не може бути працею духовою, умственною, а лиш фізичною, що в своїх плодах достарчає якусь річ або хосенну або приємну. Праця така зове ся инакше працею мяснів (мушкулів). Ось три прикмети праці, по котрих можемо розпізнати, чи она одвічає господарській діяльності. Праця, що має ті прикмети, зовеся господарскою. Що-ж одже називаємо господарскою працею? Сим іменем називаємо працю фізичну, упляновану, вдоволяючу людським потребам.

Так одже з того розділу ми навчились: Яке значінє праці в діяльності господарській; які суть прикмети господарської праці, яке значінє має праця умові і як означити господарську працю.

V.

Скількисть праці.

Не всі люди працюють однаково. Одні працюють менше, другі більше. Навіть в тім самім часі з двох робітників оден може два рази тільки заробити, що другий. Дитина не годна тільки заробити, кілько чоловік дорослий; знов лихий робітник не годен тіль-

ко, кілька може заробити робітник вправний. Щаслива ловля риб для Ескімоса вистане нераз на стілько, що може довший час не робити, не голодувати, коли противно робітник мусить нераз працювати 15 до 18 годин денно, щоби заробити на кусник хліба. Дикі люди, щó займають ся польованєм, тра-
 тять нераз цілий день, щоби яку звірину убити, коли противно в тім самім часі робітник годен ви-
 робити в фабриці кількадесять тисяч шпильок. Так одже один працює багато, другий мало. Сей пра-
 цює з великим поводженєм, і праця его зове ся ви-
 датною, або, як то инші називають, продуктивною; знов тамтой працює без поводження, а праця его єсть невидатна, непродуктивна. Одже скількість і
 видатність праці можуть дуже сильно змінити ся серед суспільности. Тепер побачимо, від чого се за-
 лежить, а почнемо від головних умовин, щó збіль-
 шають або зменшають скількість праці.

А) До таких умовин належить передовсім по-
 діл людей що до літ їх віку. Найсильній-
 шим, найбільше здібним до праці єсть чоловік в лі-
 тах між 25-им а 40-вим роком життя. Від 15-ого ро-
 ку життя до 25-ого сили ростуть, змагають ся, але
 не досягають ще найвишого розвою. Від 45-ого до
 60-ого року сили слабнуть, хотяй чоловік цілковито
 не доходить ще до старечої немочи. До 15-ого же
 року і від 60-ого люди звичайно суть нездібні до
 праці. Одже цілком ясно, що суспільність, котра
 має у себе 40% людей в літах між 25 а 45, може до-
 ставити більшу скількість праці, аніж та суспільність,
 щó має людей таких 30% або 20%. Чим менше єсть
 в суспільности дітей, недолітків і старців, а чим
 більше людей дорослих, тим хосеннійший її склад
 під взглядом господарским, економічним.

Б) Другим важним услівем єсть тут поділ що - до пола. Жєнщина єсть слабшою від мушини і взагалі менше може працювати. Такий одже склад суспільности, в котрім на 100 мушин припадає 106 жєнщин, єсть під взглядом господарским менше хосєнний, аніж такий, де на 100 мушин єсть 98 жінок.

В) Яко третє услівє, що впливає на меншу або більшу скількість праці суспільної, треба уважати на здібність організму до праці. Організми людєкі відзначають ся ріжною здібністю до праці. Нєраз одєн робітник за дєнь ані половини того нє зробить, кільки зробить другий, що працює в тих самих условинах і над тим самим предметом. Людє вжє зауважали сє, що народи просьвічєні, замєшкуючі н. пр. Європу, суть більшє здібнійші до праці аніж дикуни австральскі. Англійський робітник буває звичайно сильнійший від французького, грецький три рази сильнійший від турецького. Чим чоловік розумнійший, тим має більшє охоту до праці, а привичка до праці збільшає людєкі сили і, що щє важнійше, що сєй прирієт сили переходить на слїдуючі покоління. Чим більшє людє розвиті і чим більшє знають працю цїнити, тим більшє ростє їх здібність до праці, тим користнійший склад суспільности з огляду на господарність.

Г). З черги наступає тепєр четвєртє услівє, іменно здоровлє в суспільности. Чим частійше людє слабують, тим більшє марнуєсь часу, котрий можна би при здоровлє ужити на якусь працю. Чим менше в краю слїпих, глухих, божєвільних, тим більшє будємo мати правдивих робітників. Але страта в скількості праці нє огранічає ся до таких

кал'к. Всякий може занедужати. Однак чим здоровше єго мешканє, чим поживнїйша страва, чим відповіднїйший одяг до певної пори року, чим рідше чоловік працює понад сили, тим рідше і слабує. А противно, єсли чоловік лиху мешкає, лиху їсть, лиху пє, єсли віддихає нездоровим воздухом, єсли понад сили працює, тим частїйше може заслабнути, а таким чином пропадає бїльше часу, котрий то час можна обернути на якусь працю. При недостаточнїм відживлюваню, нездоровїм мешканю і зіпсованїм воздуєї не може орґанїзм розвивати ся, так як при добрих услївах. Робота іде тогдї пиняво, хвороби бїльше валять ся на людий. Одним словом скїлькїсть працї росте в суспїльности в мїру, як і ті, що працюють, знаходять ся в лїпших умовинах. Однак треба завважати, що независимо від всїляких иньших умовин здоровлє суспїльности змїняє ся рївно з віком. Найменше слабує чоловік дорослий, одже від 30-ох лїт до 40. Від лїт 25 до 30 і від 40 до 45 хвороби появляють ся вже частїйше; молодцї доростаючі і старцї ще частїйше западають на здоровлє а найбільше слабують дїти. Тут одже знов як найяснїйше виступає услїве, про яке ми спїмнули на самїм початку і котре можемо знов повторити, а то що: чим бїльше в суспїльности людий дорослих, тим користнїйший під зглядом економїчним склад тої суспїльности.

Д) Цїлком рїч ясна і зрозумїла, що скїлькїсть працї господарської бїльша буде в тих краях, де бїльше число людий веде господарську діяльнїсть. Край такий, де на 100 мешканцїв припадає 90 рїльників, ремїсників і т. и., має далеко користнїйший склад населеня підвзглядом господарским як такий край, де на 100 людий лише 70 економїчно працює.

Суспільність не може обійти ся і без таких людей, що працюють розумом, але де таких людей більше, там далеко менше може суспільність доставити господарської праці. Скільки праці зросте ще більше, коли і діти будуть брати участь в роботах людей дорослих, хотяй з другої знов сторони робота фабрична для дітей шкідлива, бо їх організм не годен знести довгої праці в зіпсованім воздуху фабрики, і тому майже ві всіх краях заборонено дітей уживати до праці фабричної.

Е) Нарешті скільки праці буде тим менша, чим більше днів в році святкує ся. Є в Німеччині такі місцевости, де ще до недавнього часу святковано 200 днів в році, де одже не працювано більше як майже одну третину цілого року. В Росії в декотрих місцевостях можна начислити до 130 свят на рік, на працю одже позістає дві третини цілого року.

Взагалі, чим більше де край просвічений, тим більше у него праця шанує ся і тим сильнійше росте в такій суспільности скільки господарської праці.

З повисшого ми довідались: як змінює ся скільки праці в суспільности; що є скільки, а що продуктивність праці; які умовини складають ся на скільки праці в суспільности, який вплив віку, пола, організму і. т. д.

VI.

Видатність праці.

Ми пізнали умовини, від яких зависить скільки праці в суспільности. Перейдім тепер з черги до тих умовин, від котрих зависить продуктивність

або видатність праці і її якість. Побачимо, чому то оден чоловік в тім самім часі може зробити більше і ліпше аніж другий. Передовсім мусимо завважати, що таких условин богаго. Не так то легко вислідити, чому оден чоловік працює ліпше, а другий гірше. Кождий з нас побачив се і на собі самім. Навіть оден і той сам чоловік нині працює живійше, а завтра більше лїниво.

Першим таким услівем се поділ праці. Не один з нас мусів бачити, як то мулярі витягають цегли на висші поверхи дому, що буде ся. Часто, замість двигати цеглу на руках або й на плечах, сідають рядом на шеблях драбини і подають один другому цеглу, і таким чином цегла дістає ся на гору. Такий спосіб дуже догідний, бо так тратить ся далеко менше часу ніж при ношеню. В фабриці шпильок не робить один робітник цілої шпильки, але кількох (нераз около 20), з котрих кождий бере ся лише за якусь частину коло роботи шпильки. Один тягне дріт, другий простує, третій крає, четвертий острить кінець, пятий головки заокруглює і т. д. Навіть робленєм головки займає ся двох або і трох робітників, і кождий має свою роботу. Взагалі в більших фабриках, де робить ся машинами, кождий робітник довершає лишень маленьку частинку цілої роботи і ніколи річи цілої не вирабляє. Яка ціль такого поділу праці? Чому властиво один робітник не викінчує сам цілої шпильки? Тому, що поділ праці впливає користо на її видатність. Бо-ж застановім ся, кілько то шпильок годен оден чоловік денно зробити? Кажуть, що звичайно більше-менше одну, а ніколи не зробить їх 20. Тим часом навіть маленька фабрика, що не має нових машин, в котрій робить всего лиш 10 робітників, годна дежно виробити 48.000

шпильок, с. є 4.800 на одного робітника. Кождий з нас бачить се в своїм житю. Де при одній роботі більше людей трудить ся, там робота іде ліпше.

Через що то властиво праця так сильно зискує на видатности, если розділена? По-перше через то, що если чоловік від своєї роботи не відриває ся, не змінює її, то він зискує цілий той час, який пійшов би марно, если би він все відривав ся від одної роботи до другої. Если робітник через пів днини працює в поли, а другу половину при ткацкім варстаї, і все від одної праці до другої переходить, то не лише стратить багато часу на дорогу з поля до фабрики і назад, але і згайнує час, потрібний на то, щоби вложити ся в роботу. По-друге, при поділі праці виправа робітників сильно змагає ся. Цілком се ясно, що хто займає ся кількома ріжними роботами, не годен їх так скоро, докладно і зручно зробити, як сей, що ціле жите займає ся одною, часто дуже простою роботою. Навіть найліпший слюсар не вдає би так зручно обточити голівку від шпильки як той, що ціле жите лиш тою роботою займає ся. Найліпший коваль не в силі виробити денно більше, як 200—300 цвяхів, коли тимчасом можна надібати дванацятилітних хлопців, що денно виробляють 2.300 цвяхів. По-третє, поділ праці причиняє ся до нових винайдень, нових поліпшень в машинах і знарядях.

Так само впливає на видатність праці участь в праці або спільне діланє. Спільна робота буває проста і зложена. При простій роботі спільній, подібно як і при поділі праці, одну і ту саму річ довершає кількох робітників, — але при поділі праця розділює ся поміж кількох робітників, з котрих кождий працює коло своєї частини роботи, а при

спільній роботі знов багато людей лучить ся, щоби річ якусь спільно зробити. А роблять они се так длятого, що робота або на якийсь термін назначена, або має бути взагалі в короткім часі викінчена. Зерно зачне сипати ся, если не спрятає ся збіжа у властивім часі. Трава соохне, если її не скосить ся, доки ще зелена. Коли іде о піднесенє великого тягару, о вбиванє палів, не вистарчають сили одного чоловіка. Сила кількох людей перемагає тут перепони, яких один чоловік не в силі перемочи. „Громада великий чоловік“, каже наша руска пословиця. Хотай би не знати як довго мучив ся один чоловік над тяжкою роботою, то его праця без помочи других буде мало видатна.

Спільною роботою зложеною називаємо працю разом зібрану всіх людей, з котрих кождий чим иньшим занятий. Кождий з тих людей викінчує даний предмет цілковито. Коваль робить віз, хлібороб управляє поле, відтак коваль продає хліборобови віз, а хлібороб ковалеві збіже. Ніхто не в силі всего зробити. Кождий чоловік чимсь окремо займає ся, щось окремо виробляє: хлібороб збіже, коваль плуги, кравець одяг, різник мясо, ткач полотно. Всі відтак виміняють поміж собою свої витвори. Звичайно ті, що працюють, з гори вже знають, що з своїх виробів користати не будуть; деколи знов старають ся люди зробити більше, як їм потрібно, щоби то, що їм за багато, продати тим, що того потребують. В містах займають ся переважно ремеслами, по селах знов хліборобством. Де є копальні, там процвітає гірництво, де ліси, там розвиває ся знов промисл лісовий і т. п. Задля такого поділу роботи зложеної люди можуть мати все, що заспокоює їх потреби, або й потреби других людей. Та-

ким чином всякий улїпшає свою роботу і працює лїпше, зручнїйше, бїльше і вигїднїйше, анїж если-б не хотїв чужої помочи а хотїв все для себе самостїйно робити.

Одже-ж ми говорили : що називаєсь видатністю праці; що се єсть подїл праці; які се причини збїльшеня видатности; що се кооперація (спївдїланє) і який її вплив на видатність.

VII.

Услїва видатности праці.

Одже ми дізнали ся, що першим услївом продуктивности праці єсть подїл і кооперація (спївдїланє).

Кождий то пїйме, що праця з наказу, праця примусова нїчого не варта. Тїлько той, хто знає, щб з своєї праці буде мати сякий такий хосен, працює так, як повинен працювати. Скоро лиш з его праці користає хто иньший, то така праця певно буде мало видатною. Саме такою була праця невольників. Давнїйше і одних і других було досить всюди, а вільних робїтників було тогдї дуже маленько. Невільника уважали за річ, а не за чоловіка. Цїлий его добуток був власністю пана. Властитель мїг его забити, продати і замїняти за що иньшого. Крепак був нероздїльно звязаний з землею свого пана, не мїг его покинути і мусїв працювати в користь пана. В мїру як розвивали ся науки і осбїта, зникало поступенно рабство-невільництво, зникло і крепацтво в усїх краях, і тепер в цїлій Европі вже нема ані одного ані другого. Лишили ся ще ту і там слїди невольництва в Африці і Амери-

ці, але і там борються за се Європейці і стараються, щоби всі люди позискали свободу своєї особи. У нас, як звісно, знїс панщину цісар Фердинанд І. в 1848 році, а на Україні, завдяки і нашому кобзареві Тарасови Шевченкові, знїс цар Олександр II. в 1861 році. Праця таких невільників і крепаків або і взагалі таких робітників примусових під зглядом видатности не дасть ся і порівнати з працею людей вільних. І по що-ж властиво уживати насили при праці, коли можна з гори знати, що се не буде мало впливу на поліпшене життя-буття, що за таку працю не можна одержати ні частинки її вартости. Навіть повірити годї, щоби в сих условинах прикладали робітники яку-небудь старанність у своїй праці. Можливо, що на хвилю, боячись бука, беруть ся пильно до праці, але взріст продуктивности сего рода праці буде тревати дуже коротко і зараз зникне, коли обух віддалить ся. Люди учені вичислили, що невільник зуживає при праці менше чим половину тої сили, котру зужив би, коли-б працював при добрій волі. За часів панщини коштувало скошене такої самої сіножати з зр., що нині при помочи наймитів дасть ся скосити за риньського. Нині потрафлять два косарі наняті тільки скосити, скільки давнійше шістьох підданих крепаків заледво могло скосити. Та мала видатність праці невільничої була вже з давен давна знана і самим панам невільників і крепаків. Трафляло ся, що нераз якусь наглу роботу давали они наймитам, а не своїм власним крепакам. В иньших знов краях самі господарі поліпшали удержане своїх невільників, давали їм якусь частину зарібку, і завдяки тому праця невільників поліпшила ся, була видатнійша і ставала користнійшою.

Третім услівем видатности праці єсть власність. Робітник працює для себе о много ліпше, ніж для других. Чим більше має він користи з праці, тим більше сил і старання до сего прикладає, щоби праця ішла. Дальше праця є видатнійша, чим більше приладів до праці потрібних має той, щб працює. Приладом праці можна взагалі назвати все, щб помагає в довершеню праці, все то, без чого праця обійти ся не може. В тім значіню приладом називає ся не лише машина або який ремісничий знаряд, але і будинки економічні, без котрих робітник обійти ся не може, а також і земля, хліборобови необхідно потрібна. Той, хто має кусень своєї питомої землі, щадить її, не визискує, не нищить так, як сей, щб її у другого винаймив. Він знає, що треба заховати плодovitість рілі, щоби міг в будучности з неї тягнути доходи. Сей знов, щб землю винаймив на довший протяг часу, щадить її до того часу, доки з неї не буде мусів уступити ся. Коли-ж найми тривають коротко, сей, щб винаймив, цілком не потребує про землю дбати і старає ся лиш витягнути з неї найбільший можливий дохід, не дивлячись на се, чи на будуче буде можна такий дохід осягнути. Так само ні який робітник, щб бере платню від господаря, не приложить до праці всіх своїх сил, бо се не причинить ся до побільшеня єго зарібку. Лиш сам господар, щб тягне з праці цілу єї вартість, єсть в силі працювати з цілим напруженем сил своїх.

Наконець приведемо ще на память четверте найважнійше услівє продуктивности праці, а іменно розвиток наук. Ми говорили вже, що природа втворює сили, з котрих чоловік користує в цілях господарської своєї діяльности. Запанувати природою для своїх цілей треба, і в тім власне ціла штука, щоби про-

тивоставити сили природні так, щоб они служили цілям чоловіка. Само вже собою розуміє ся, що чим ми більше запановуємо природою, тим більше визискуємо її сили, а тим менше самі будемо мусіти працювати, або, иньшими словами сказавши, при такій самій скількості праці можна більше зробити, одже праця стає ся більше продуктивною (видатною). Тому́ то, щоби працю зробити видатнішою для себе, треба конечно знати права природи. Тільки тогди, коли знаємо природу, її права і сили, тогди лише можемо над нею запанувати, можемо її змусити, щоби за нас працювала, щоби ми при тій самій скількості праці о багато більше заробили. Тому то знанє єсть величезною економічною силою. Образованя і просвіти повинен бажати собі кождий, хто хоче в своїм житю продуктивно працювати.

VIII.

3. К а п і т а л.

Дотепер ми говорили про два услівя продукції, про природу і працю. Лишаєсь нам ще запізнатись з третим услівем с. є. з капіталом.

Ми натякнули вже, що без приладів неможлива продукція. При помочи самих лишень рук не годен чоловік нічого зробити. У всіх ремеслах конечно потреба деяких знарядів. Навіть такий, що живе виключно з ловецтва (польованя), або з риболовства мусить мати стрільбу, або сак або сіти. Відтак при господарській людській діяльності конечно потрібний сирий материял, с. є. такий материял, що наперед підлягає якомусь обробленю, і що доперва тогди може бути ужитий. Наконець всі ті предмети, що

їх зробив чоловік працею, як і всі предмети взагалі мусять для переходу мати якесь відповідне місце. За-для того то необхідно потреба відповідних будинків. Будинків треба також для поміщення робітників. З того ясно, що всяка продукція вимагає якогось накладу (на знаряди, сирий материял, будівлі і т. и.) і єго треба вложити, заки розпічне ся властива продукція. Инакше продукція всяка стає ся просто неможливою. Всі сего рода наклади називають ся *капіталом*. Легко зрозуміти, що капітал єсть плодом попередньої праці. Природа, як знаємо, нічого чоловікови дармо не дає, не дає єму одже і капіталу. Капітал одержуємо тільки тогди, коли ми перед тим вложили якусь скількість праці на єго утворенє. Відтак капіталом можна назвати лише такий предмет, що єсть необхідно потрібний до витвореня нових предметів. І противно не єсть капіталом нічого, що єсть чоловікови необхідно потрібне до єго безпосередного ужитку, одже не єсть капіталом хата, в котрій мешкаємо, хлїб, котрий їмо, стіл, при котрім пишемо. Але дїм такий, де містить ся якийсь варстат ремісничий, хлїб, що даємо робітникам, стіл, до котрого прикріплений варстат слюсарський, то все єсть капіталом, бо все то служить посередно до витвореня нової продукції.

Щоби якийсь предмет міг бути капіталом, мусять він бути: 1) плодом попередньої праці; 2) вислїдом нової продукції. Одже капіталом називає ся всякий предмет, що єго зробив чоловік і що має служити до нової продукції.

Як може щось стати ся капіталом?

Припустім, що рибалка жиє завдяки тому, що ловить риби і ними живить ся. Припустім, що він не має иньших средств до житя. Если він ловить

рибу цілий день і не годен більше зловити, як лиш тільки, що єму до життя необхідно потрібне, то єму не стає вже часу на те, щоби набути потрібних прирядів до риболовлі. Колиб він мав сак, лодку, або неводи, то цілком природно, що продуктивність его праці побільшилась би, бо за помічю тих прирядів він міг би далеко більше наловити риби. Однак, щоби ті приряди собі зробити, або десь роздобути, конечно потреба до того часу, бо мусить ловити рибу, щоби вижити себе і родину. Також не має і гроша, бо ловить риби лиш виключно для свого ужитку. На продаж нічого єму не лишає ся. Яким одже чином може він добути собі потрібних прирядів, або инакше сказавши, як він може прийти до капіталу?

Припустім, що задля більшої вправи, або з яких иньших причин видатність риболовної праці змагає ся, і що з того, що на один день наловить, може два дни жити. Одже таким чином лишає ся єму якась частина свободного часу. Если він зужие той свободний час на вироблене прирядів (сіток, неводів і т. д.), або на ловлю риб на продаж в тій ціли, щоби за зискані гроші купити собі прирядів, то таким чином прийде до капіталу. Если же употребить сего свободного часу на вироблене собі яких предметів до риболовлі непотрібних, а тільки для своєї власної користи (приміром, если ушить собі одіж, або зробить лаву до хати, або щось иньшого,) то тогди не прийде до капіталу.

Одже два услівя потрібні, щоби прийти до капіталу: 1) потреба, щоби видатність праці о тільки змогла ся, щоби в протягу одного дня можна було більше зробити як то, що конечно потрібне робітникови до виживлення однодневного себе і своєї родини.

ни; 2) треба, щоби сей свободний час, що лишає ся по здобуттю свого денного удержання, вихіснувати на побільшенє числа знарядів праці і їх улїпшенє. Бо чи може такий чоловік побільшити свій капітал, що все в днину переїдає то, що вироблює? Хиба нї. Чи капітал підприємця збільшить ся, єсли він віддає робітникови яко платню все, що в протягу одного дня витворив? Розуміє ся, що нї. Лишень тогди єсть для підприємця хосенно робітників тримати, коли робота їх о тілько стає ся видатною, що з надвишкою, себ то з зиском, оплачує їх платню. Лишень в такім случаю можливе єсть побільшенє капіталу.

В такий то спосіб творить ся капітал. Для того зрозуміле, що він становить заощадженє праці. Єсли приміром витворюю пшеницю, то при тїм зужию якусь працю; єсли відтак з тої пшениці спечу хлїб і зїм єго, то не лише, що не одержу ніякої нової річи, але навіть знищу і ту давнїйше існуючу річ, т. є. пшеницю. І противно, коли зроблю сокиру, то заощаджу працю, бо плід тої праці сокира, послужить менї до багато иньших робіт і покаже ся помічною нераз при багато нових, потрібних річах. Алеж і се річ ясна, що і капітал зуживає ся. Прядиво зникає яко прядиво, єсли з него зробить ся полотно; вуголь випалює ся в кухні, сокира вищерблює ся, будівлї валять ся. Заходить одже питанє, яким чином можна те, що зуживає ся, заощадити. Тут то єсть та головна прикмета, що відріжняє капітал від усїх иньших предметів, витворених рукою людскою. Капітал зуживає ся на се, щоби він знов появил ся в иньшій формі, коли між тим всякий иньший предмет зуживає ся безповоротно. Прядиво зникає, але на єго місце явить ся полотно, вуглє випалює ся,

але на те місце являє ся в руках коваля новий якийсь предмет до збутя, топір чи там сокира щербить ся, але заким они з'ужують ся, то при їх помочи багато річий можна виробити. Фабрики з часом псують ся і валять ся, але заким се наступить, багато товарів вийде від них. Натомість пожива, що ми її спожили, од'їж, що її знищили, завалене помешканє, то все гине безповоротно, і нічого нового на їх місце не являє ся. Ту різницю поміж з'уживанєм капіталу, а з'уживанєм всякої иньшої річі треба собі добре з'ясувати, бож пересвідчимо ся пізнійше, що суть такі капітали, що тільки тому, що з'уживають ся, приносять чоловікові хосен.

З того ми довідались: 1) яке є третє услівє виворюваня; 2) що зовемо капіталом; 3) як творить ся капітал і як з'уживає ся і т. и.

IX.

З чого складає ся капітал?

Дізналисьмо ся вже, що то єсть капітал, як повстає і як з'уживає ся. Побачимо тепер, які то предмети звичайно називаємо капіталом і з чого капітали суть зложені.

1) Капіталом називаємо сирій материял. Кожда ткацка фабрика потребує лену, конопель, вовни або бавовни. Коваль або й слюсар не може обійти ся без желіза. Столяр і тесля конечно потребують дерева і т. и. Се все називаємо сирим материялом. Сей сирій материял допроваджуємо до такого стану, щоби міг придати ся до дальшого виробу. І заки сей материял уженє ся до дальшого виробу, то треба вже нераз вложити до него багато праці (де-

рево мусить зрубати ся, на дошки або бруси порізати, мусить ся его перевести або сплавити).

II) Капіталом називаємо всілякі знаряди, машини і взагалі всі урядження, що улекшають видаторуванє та побільшають видатність праці (знаряди столярські, ковальські і т. п., машини парові, знаряди господарські, плуги, молотїльні і т. п. зелїзницї, пароходи).

III) Капіталом називаємо худобу. Худоби, як се кождий знає, не можна працею людскою зробити, але за те багато праці з'уживає ся, щоби худобу викормити. А що худоба помагає чоловікови при роботї, то можна її капіталом назвати. Воли і конї, котрими оремо, молотимо, звозимо і т. п., суть нашим капіталом.

IV) Капіталом також називаємо всілякі улїпшенєя рілі в тїй ціли, щоби можна було витягнути з неї більші доходи. В безводнім степі уряджають штучні кирницї, стави, спусти води і сим чином можна займатися рільництвом і годівлею худоби. На березї моря, або взагалї в околицях низько положених, насипують високі греблі, щоби забезпечитись від заливу филь. Землю неплідну мастять навозом і то або природним або штучним. Великі гори перекопують та ведуть відтак дорогу. До того всего треба величезної праці, а робить ся се лиш длятого, щоби розширити і побільшити продукцію.

V) Капіталом називаємо всі забудованя, чи то призначені на місце праці, чи на місце переховку вироблених предметів. Тут одже належать всі варстати, фабрики, шпихлїрі, маґазини, і т. п. та взагалї все, що роботу хоронить від шкідних впливів воздуха, зимна, горяча, огню.

VI) Нарешті капіталом називають також і се, що єсть призначене до утримання робітників. Єсли хто не має робітників і живе тільки з власної праці, то чи-ж можна назвати єго поживу, одіне або помешканє капіталом? Хиба що ні. Чоловік єсть, щоби жив, а не на те, щоби знов працював, бо він би їв і тогді дуже радо, коли-б цілком не мав працювати. Сєго одже капіталом назвати не можна. Але хто дає їсти своїм робітникам, хто їм платить, для них хати челядні ставляє, то тота пожива, той гріш і ті хати будуть капіталом. Се все єсть не лише плодом праці, але єсть безусловно призначене для нової роботи (продукції). Єсли хтось кормить робітників, робить се лиш в тій ціли, щоби робітники в заміну за своє удержанє деякі роботи робили і длятого то все, що входить в склад винагородженя робітника за єго працю, єсть для підприємця капіталом.

З таких то одже частий складає ся капітал. А теперь викажемо ріжницї, які між ними заходять. Знаємо вже, що капітал з'уживає ся, але чи всі капітали однаково з'уживають ся? Єсли в кузнї кинемо вуголь у піч, то сєйчас від разу спалить ся. Єсли з дерева щось зробимо, то те дерево лиш раз можна до тої ціли ужити. З кусника дерева можна річ якусь зробити, але сєй кусник вже мабуть до нічого иньшого не придасть ся. Коли-ж знов зробимо плуг, то він не знищить ся ще, висравши одну скибу. Плугом користуватись будемо могли довго, і багато моргів з'оремо, доки не покаже ся він непридатним до праці. Єсли плуг буде нам служити через пять літ і кожного року з'оремо ним пятьдесят моргів, то він з'ужие ся що іно по з'ораню 250 моргів землі. В попередних примірах бачили ми, що

все углє і ціла дошка з'ужились на одну річ, а тут на кожний морґ з'уживає ся лиш одна частина плуга (або гроший, що за них плуг куплений). З того то взгляду дехто ділить капітал відповідно до способу з'ужиткованя на два роди, і називає єго обіжним тоді, коли від разу з'уживає ся, а залізним, если поволи поступенно треба єго відновляти в часї продукції.

Если таке значінє надамо капіталови обіжному, то з шести висше вичислених частий капіталу треба до капіталу обіжного зачислити сирий материял і средства удержаня робітників, а всі прочі роди капіталу будуть тогді капіталом залізним. Та ріжниця однак не все дасть ся задержати, бо, хотяй кусень вугля або дерева від разу з'уживає ся, то однак фабрикант мусить все мати якийсь запас вугля або дерева, а такий запас, так як кожда машина, з'уживає ся поволи, поступенно. Длятого в житю практичнім називають залізним капіталом таку скількість гроша, яку потрібно при заложеню фабрики, не зважаючи на се, чи той гріш іде на будинки чи на машини, чи вкінци на придбанє запасу сирих материялів. Капіталом обіжним або оборотвим називає кожний фабрикант або купець ту суму гроша, що її треба мати під рукою на виплату робітників, на купно сирого материялу, на направу старої будівлі або машини і т. п.

З тої части ми пізнали: 1) з чого складає ся капітал; 2) яка ріжниця в ужитю капіталів; 3) яка ріжниця між капіталом закладовим або оборотвим і 4) що се капітал закладовий, а що оборотвий?

X.

Що єсть дохід і як він ділить ся?

Знаємо вже, чого то треба, щоби чоловік міг мати все те, чого потребує до заспокоєня своїх потреб. Всякий з нас знає, що все те, що отримуємо завдяки господарській діяльності, називає ся доходом. Річний дохід цілого краю складає ся з цілої маси річий, котрих достарчає цілорічна праця господарска горожан. Сей дохід може бути призначений, або на нове витворюванє, або на власні потреби, або наконєць на приятности житя. Але без огляду на се, на яку ціль уживає ся якийсь предмет, він становить частину доходу і єсть складовою частиною загального краєвого доходу, яко плоду людської господарської діяльності.

Як звістно, від загального доходу, який певне господарство приносить (дохід brutto) треба відрізнити так званий чистий дохід, що зове ся netto. Доходом загальним або „brutto“, без огляду на се, чи тут річ іде о яке віддільне господарство, чи о край цілий, називаємо загальну суму того, що в протягу місяця або року було вироблене. Щоби же мати чистий дохід „netto“, треба з суми загального доходу відтягнути всі можливі розходи, які за собою продукція потягає. Припустім, що столяр в році заробить всего brutto 800 зр. або инакше сказавши, що в тім часі наробить різних знарядів на 800 зр. Одже та сума представляє єго загальний річний дохід. Щоби же означити єго чистий дохід, треба з тих 800 зр. відтягнути всі кошти виробу. Які-ж то ті кошти? Передовсім кошти закуплення сирого матеріялу; дальше платня за винаєм варстату або

ґрунту, де варстат вибудований, проценти від позичених грошей за-для розширення підприємства а наконєць платня і удержанє робітників. Ёсли припустимо, що всі ті розходи виносять округлу суму 500 зр., то цілком ясно, що чистим доходом столяра буде тих оставших 300 зр.

Знаємо, що до зробленя кожного предмету треба доконче трех условій: сил природи, праці і капіталу. Знаємо, що мало коли лучає ся, щоби оден і той сам чоловік, що власноручно працює, мав всі ті средства до своєї розпорядимости. Лучає ся, що хлібороб має досить землі, не користуєсь чужим капіталом (знарядями, худобою), і не тримає робітників. Але таке взагалі рідко буває. Часто кромі свого власного поля, винаймає ще землю від других, позичає зерна або гроша, щоб зерна купити. Ёсли же він єсть так маючим, що всего того має досить, то звичайно наймає робітників, котрих мусить оплачувати. Лучає ся, що ремісник в своїм варстаті у своїй власній хаті сам оден працює і має до того ще досить потрібних знарядів і материялів. Але частійше лучає ся, що він працює чужими знарядями і на чужім варстаті.

Знаємо, що все те, що заспокоює людські потреби, єсть ділом праці. Але робітник і взагалі той, хто працює, не може діставати цілого самим собою заробленого доходу. Праця невідривно лучить ся з двома прочими условинами продукції. Коли-б праці не помагали сили природи і капітал, не могла би она приносить людям такого хісна, який з неї люди мають. Очеvidно одже, що ті, котрим удало ся запанувати силами природи і капіталами, будуть жадали якоїсь части доходу за се, що позволяють з сеї своєї власности кому иньшому користати. Так

одже від нагородження за працю треба відчислити відповідну частъ доходу на користь тих людей. Ся частъ, що її дістає влатитель условій природи, називає ся рентою, а та знов, що її дістає властитель капіталу, зове ся зиском, а наконець ся, що лишає ся, називає ся заробком. Цілком природно, що все те разом дістане ся одному чоловікови, если він має і условія природи і капітал і працю; або дохід сей поділить ся між двох, если один має условія природи і капітал, а другий працює, або навідворот. Дохід сей може бути і між трех поділений, если один має условіє природи, другий капітал, а третій працює. Дохід ділить ся найчастійше між двох, бо робітник звичайно нічого не має, крім здібности до праці або сили робучої.

Так одже знаємо: 1) що то є дохід в господарстві; 2) які роди доходу; 3) як обчислюють чистий дохід; 4) котре збільшенє користнійше: доходу загального, чи чистого; 5) коли збільшає ся загальний дохід і 6) на які части ділить ся дохід при різних обставинах в господарстві?

XI.

Що то єсть рента і як вона обчисляє ся?

Ми вже казали, що рентою називає ся отся частъ доходу витвору (продукції), котру одержує властитель богатств природи, приміром властитель землі, з'ужиткованої при тій продукції. Той приміром, що сам господарить на своїм ґрунті, той як вже знаємо, в загальній сумі своїх доходів має і ренту. Також ми вже говорили, що посесор виплачує ренту властителеви.

Однакож треба конечно відрізнити ренту від *чиншу винайму*. Часом в чиншови містить ся тільки сама рента, частійше рента єсть лише частинкою чиншу. Єсли я винаймив такий ґрунт, що на єго справленє властитель не видав ніколи ані крейцаря і не вложив в нього ніякого капіталу, то річ ясна, що я плачу єму лише за дари природи, котрі суть єго власністю, то єсть, плачу лише за ренту. Одже в тім случаю крім ренти нічо не увійде в склад чиншу. Єсли же властитель дає мені разом з землею і той капітал, що вложив в неї, т. є. будинки економічні, знаряди господарскі, зерно під засїв, худобу і т. и., то чинш, котрий я буду єму платити, не єсть лишень самою рентою, себ то платнею за хісновање з дарів природи, але єсть і зиском і доходом від вложеного капіталу. Одже бачимо, що рента єсть деколи то само, що і чинш. В иньшій випадку рента ріжнить ся від чиншу, і то відповідно до того, чи капітал потрібний до продукції єсть лише виключно власністю посесора, чи якась часть єго належить до властителя ґрунту. Єсли коваль поставив кузню на чужім ґрунті, але за власні гроші, то заходить питанє, чи має він платити властителеви лише саму ренту? Розуміє ся, що лиш саму ренту, бо властитель не вложив там ніякого капіталу. Слї же коваль платив господареві крім того за будівлю, котра належить до нього, а з котрої він поставив собі кузню, чи тоді платня єго буде лише чистою рентою? В тім випадку ні, бо в тій платні мусить містити ся крім ренти і процент від капіталу, вложеного на будову кузні.

Однак треба памятати, що не кожда земля, не кождий ґрунт може давати ренту. Суть поля, що цілковито не дають сего рода доходів. Припустім,

що управа морґа поля, засїяного пшеницею, коштує 18 зр. і нехай ся сума буде платнею робітничою. Припустім дальше, що цілий капітал господаря на сто морґах поля в економічних будинках, в господарських знарядях, в худобі і зерні виносить 4000 зр. Числячи 5% доходу, господар повинен би мати зиску 200 зр., або инакше 2 зр. з кожного морґа. Припустім, що морґи видає 4 кірці. Если корець пшениці коштує 5 зр. то цілком ясно, що ґрунт по звороті платні робітничої і зиску процентового капіталу, ніякої не дає ренти. На лїпшій ґрунті, при такім самім накладі, можна зібрати 6 корців пшениці, а тоді будемо мати 10 зр. ренти. Але можна також і той сам урожай (4 корці) мати і при зменшенім накладі пр. 15 зр., а тоді рента буде виносилася 5 зр. Одже менше плодovitі поля не дають нам ніякої ренти, і противно, чим лїпший ґрунт, тим і рента більша.

Чому ж воно так?

Всякому звісно, що в пристанях (містах по бережних над морем) кождому платять однаково за пшеницю, і то як сему, що виложив на управу морґа 10 зр. так і тому, що виложив 20 або 25 зр. Одже чим менше коштує оброблене поле, тим для хлїбороба буде зиск більший. Також і то ясна річ, що зиск буває тим більший, чим дешевший єсть перевіз пшениці. Значить рента буде більшою, коли поле лежить ближше місця збуту, і противно, рента буде менша, коли земля находить ся далеко від місця збуту, хоч би якість ґрунту була в однім і другім випадку однакова. А коли віддалене буде однакове, то там рента буде більша, де ґрунт лїпший.

Зміркуймо даліше, що ціна одержана за пшеницю повинна покрити навіть найбільше кошовну продукцію. В примірі, що ми его подали, заробок виносив 18 зр., зиск з капіталу 2 зр., видатність морґа рівнала ся 4 кірцям. Допустім, що на лїпшій ґрунті чоловік може зібрати також 4 корці, і то при вкладі 10 зр. Тепер возьмім яко ціну кірця не 5, але $2\frac{1}{2}$ зр., подивімось, що з того вийде? Оба господарі дістануть за свою пшеницю по 10 зр., однак перший з них потерпить страту на 10 зр. Чи ж після того він може даліше господарити? Розуміє ся, що нї. Для того повинен всьо випродати, покинути господарство і взяти ся до чого иньшого, і то до чогось такого, що не грозило би ему також стратою.

З того бачимо, що щоби не мати втрати, треба конечно, щоби ціна кірця оплачувала навіть найбільше кошовну продукцію т. є. продукцію на найменше урожайних полях. Єсли оден властитель має кілька ріжних фільварків, в котрих розходи на продукцію в першій фільварку виносить 25 зр., в другій 20 зр., в третій 15 зр., в четвертій 10 зр., і нехай видатність буде всюди рівна т. є. 4 кірці на морґу, то ціна кірця повинна тоді виносити, що найменше 6 зр. 25 кр., бо инакше не оплатить ся господарити. Єсли же ціна єсть дійсно такою, єсли кождий фільварок дає доходу 25 зр., то рента з четвертого т. є. з найлїпшого фільварку буде виносити 15 зр., з третього 10 зр., з другого 5 зр., а перший фільварок, найгірший, не дасть ніякої ренти.

Але придивімось, чи ціна збіжа може піднести ся о стілько, щоби перевисшила кошти управи навіть найгірших ґрунтів? Колиб ціна збіжа перевисшала кошти управи, тоді і найгірші ґрунти принесли би ренту. Але то не дїє ся майже ніколи, бо

кожний купець старає ся купити збіжжя як найтаньше. Для того ціни збіжжя безнастанно обнижують ся, а коли вони обнижились аж до крайности, то хлібороб мусів би з причини дуже низьких цін покинути господарити, бо не мав би з господарства ніякого хісна.

Так одже найгірші ґрунти не можуть давати ренти. Але чим ґрунт ліпший, тим і рента більша, значить, рента зависить від якості ґрунту.

Як обчислити ренту з кількох частинь господарських? Треба відтягнути найнижші видатки на продукцію від найвищих, если всі части приносять однаковий дохід. Або також, що на одно виходить, если розходи продукції суть однакові, а дохід загальний, не єсть однаковий, тоді треба відтягнути від суми доходу кожної части дохід найгіршої части. Ось примір: Припустім, що маємо три кусні по 50 моргів в кождім. Розходи продукції суть всюди такі самі, видатність 400, 200 і 100 кірців. Возьмім, що розходи продукції виносять 10 зр. на оден морг, що робить 500 зр. на один кусник. Допустім дальше, що ціна кірця виносить 5 зр., і що видатність з найгіршого кусня виносить 2 кірці з морга. Дохід з першого кусня винесе тоді 2000 зр., з другого 1000 зр., з третього 500 зр. Одже цілком ясно, що рента з першого буде рівнатись 1500, з другого 500, а третій не дасть ніякої ренти. Загальна же рента з усіх трьох буде 2000 зр.

З того ми навчились:

1) Що то таке рента?; які суть ще иньші части доходу?; 2) хто дістає ренту?; 3) що то єсть чинш винайму?; 4) чи рента і чинш винайму єсть то само?; 5) яка єсть різниця між рентою а чиншом винайму?; 6) чи кождий ґрунт дає ренту?; ко-

трий нї?; 7) на яких ґрунтах рента росте?; 8) від чого зависить рента? і 9) як обчисляє ся ренту?

ХІІ.

З и с к.

Коли відшибнемо від загального доходу ренту і платню, що ми видали її на робітника, то ся часть доходу, котра лишить ся по відшибненю, називає ся зиском. Для лїпшого зрозуміння возьмемо під розвагу такий примір: Припустім, що хтось не єсть сам ковалем, але вибудовав кузню при великім го-стинци, заосмотрив її приладами, винаймив собі ко-валя, щоби в ній працював. Одже коваль працює в кузні того властителя і при помочи єго знарядів. Кузня приносить властителеви в році більше-менше 800 зр. загального доходу. Насуває ся питанє, як має тоді властитель обчислити зиск від свого капі-талу? Передовсім треба відчислити вартість сирого материялу, і нехай сей материял виносить 350 зр. Одже по відчисленю суми 350 зр. лишить ся 450 зр. Тепер же відчислім на удержанє коваля (плат-ню, їду, і т. и.) 200 зр., то лишить ся 250 зр. На-конець відчислім 50 зр. річно на ріжні наприви зу-житого капіталу [направа знарядів, печі і т. и.) ли-шить ся 200 зр. Одже тих 200 зр. буде чистим до-ходом від вложеного властителем капіталу, або єсть зиском властителя. Если капітал був 2000 зр., то зиск буде 10%, если 4000 зр., то 5% і т. д.

Тепер запитаймось: звідки то бере ся зиск? Але, щоби се пояснити, треба перше зміркувати, ко-ли властитель може без втрати наймати собі коваля. Одже тоді лиш може наймити коваля без втрати,

коли коваль властителями тільки заробить, щоби та робота виносила більше як платня, за яку робити згодився. Припустім, що властитель платить ковалеві річно 200 зр. і що все, що він за рік заробить, не варта більше, як 200 зр. В такому случаю очевидно мав би властитель ще страту, бо крім оплачування коваля, кузня потребує ще багато інших видатків. Припустім, що сей коваль наробив ріжних річно на 600 зр. [що рівняє ся загальній сумі розходів, але без зиску.] І тоді праця його не принесе властителя ніяких користей. Що іно тоді, коли його праця принесе більше як 600 зр., оттак приміром 800 зр., — удержане кузні оплатить ся. Застановім ся ближше над діяльністю сего нанятого коваля. Передовеім завдяки його праці, відновлює ся вартість тих всіх розходів [закуплене сирого матеріалу, удержане коваля, кузні, знарядів і т. и.] котрі, як ми се вже обяснили, становлять з'ужиту в протягу року часть капіталу сталого а в данім случаю виносять 400 зр. Відтак звернув коваль властителями в виробі і всіляких роботах тих 200 зр., котрі йому властитель в протягу року виплатив, а крім того придбав йому ще 200 зр. зиску. Если допустимо, що все те, що сей коваль за 200 зр. може спожити, треба би пів року робити, щоби се все відробити, — з того виходить, що коваль працював пів року лише для себе, а пів року для властителя, або інакше сказавши для капіталіста. Если би коваль сам мав капітал, то працював би лише для себе. Одже зиск бере ся звідси, що робітник заробляє для підприємця більше, чим сам одержує. Если коваль сам єсть і підприємцею і робітником, то положення цілком не змінить ся, ціла ріжниця буде в тім, що платню і зиск буде мати один і той сам чоловік.

Число годин денної праці робітника, називається днем робочим. Ті години, в котрих робітник відроблює вартість платні своєї називаються необхідним часом робочим, а прочі години, — додатковим часом робочим. Одже зиск єсть тим останком, який лишаєся по відтягненню продукції необхідного часу робочого від продукції цілого дня. Так одже тоді зиск капіталістів побільшить ся, коли побільшить ся і день робочий; если же довгота дня робочого останеться без зміни, то капіталісти будуть старати ся уменшити сю часть робочого дня, в котрім робітник відробляє се, що одержав яко платню, а тим самим будуть старати ся побільшити додатковий час робочий, себ то сей час, в котрім робітник працює в хосен фабриканта. Чим більша видатність праці, тим скорше буде можна виробити тільки продуктів, щоби дорівнювали вартості платні і тим коротший буде необхідний час робочий, а тим більший зиск. Взагалі, чим платня робітника виша, тим довший час необхідний і тим менший зиск.

Сказано: з зисків якоїсь продукції не все користується один чоловік. Часто користується з них кілька осіб. Задля того зиск можна поділити на такі часті: 1) Нагорода за ризиком (непевність) підприємства. Если даємо комусь гроші, щоби провадив який інтерес, то передовсім розмірковуємо, оскільки ведення того інтересу імовірне, і чи не пропаде вложений капітал. Если інтерес не єсть дуже певний, если можна в недалекій будучности сподівати ся страти, то ми хотіли би тепер мати як найбільший зиск з свого капіталу, щоби відбити в будучности всі можливі страти. Чим інтерес певніший, тим та часть зиску, себ то винагороджене за

ризико єсть меншою. 2) Платня за заходи коло веденя інтересу. Ту часть зиску одержує той, хто господарить, хто провадить інтерес підприємства. 3) Процент від позичених грошей. Хто дає гроші потрібні до веденя підприємства, той бере завсїгди процент. Одже ясно, що з суми загального зиску буде мусїв підприємець віддати якусь часть на оплату процентів. Єсли капіталїст провадить інтерес за свої власні гроші, єсли сам займає ся підприємством і ціле ризико на себе приймає, то сам буде мати всі висше обяснені частини зиску. Коли-ж він зазичив ся у кого иньшого, коли наймив собі новномочника до веденя інтересів, тоді очевидно, проценти бере перший, другий бере платню за господаренє а єму самому лишить ся тільки платня за ризико підприємства.

Річ се ясна, що інтереси ризиковні мусять давати більший зиск, чим певні. Натомість загальна висота зиску в ріжних підприємствах або дуже мало змінєє ся, або цілком нї. Припустїм, що середня висота зиску в нашій місцевости єсть 5% і припустїм дальше, що ковальство відразу починає давати 10%. Що-ж з того вийде? Всї, о скільки се лиш буде можливе, покинуть иньші занятя, пічнуть закладати кузнї, поспроваджують ковалїв, повиучують своїх дїтний сего ремесла і т. п. Незадовго буде тільки ковалїв, що будуть мусїти знизити сильно ціни своїх виробів, щоби з'єднати купуючих і замовляючих. Цілком природно, що зиск скоро опадє. Припустїм, що опадє до 5%, або аж 3%. Що-ж тоді? Люди позамикають кузнї, возьмуть ся до другої роботи, або по-при ковальство будуть ще глядати иньших заробків і в иньшій місци. Наконєць, коли число ковалїв зменшить ся, то сї, що лишили

ся, не будуть вже мати причини взаїмно відбивати собі замовлення; ціни на того рода вироби підуть в гору, одже і зиск піднесе ся відповідно. Тому то загальне право для зиску буде таке, що без огляду на всяку можливу непевність у всіх занятях, буде він стреміти в даній хвили до однакової висоти.

Так одже з сего ми зрозуміли:

Що називаємо зиском і як его обчислити?; звідки зиск бере ся?; що називаємо днем робочим?; а що необхідним і додатковим часом робочим?; що стане ся з зиском: коли необхідний час робочий побільшає ся?, коли додатковий побільшає ся, а необхідний не змінює ся?, коли довгота дня робочого побільшає ся, а час необхідний не змінює ся?, коли необхідний час робочий зменшає ся?, коли ся зменшає додатковий час робочий, а необхідний не змінює ся?, коли день робочий зменшає ся, а час необхідний не зменшає ся?; як впливає на зиск побільшене або зменшене платні робітничої?; на які части ділить ся зиск?, кому вони в участі припадають, — одному чоловікові, чи кільком? і яке загальне правило непевности зиску?

XIII.

Платня робітничча.

Перейдемо тепер до ближшого означеня третьої часті доходу: платні робітничої. Платнею робітничою, або просто платнею називає ся та часть доходу, котру робітник одержує за свою працю. Тут треба відріжнити два роди платні: природну і ринкову. Природною платнею називаємо винагороджене за працю, що відповідає необхідним сред-

ствам для удержання при життю робітника і його родини. По фабриках або варстатах глядає заробку сей, хто або не має власного свого господарства, або тягне з него дохід, котрий єму не вистає на його потреби. Цілком ясно, що робітник мусить що найменше тільки заробити, щоби міг з родиною вижити с. є., щоби міг заспокоїти свої найконечніші потреби. Довший час він не може менше заробляти. Люди, що не в силі заспокоїти своїх найконечніших потреб, часто підпадають хоробам і поволи вмирають. Звідти виходить, що платня робітнича не може на довший час упасти низше тої границі, при котрій робітник заспокоює що-найконечніші свої потреби. В дійстности, як знаємо, ніхто не питає ся робітника, які його необхідні потреби. Предприємець платив би радо як найменше робітникови, а противно робітник бажав би заробляти за свою працю як найбільше. То вже річ очевидна, що чим більше робітників глядає роботи, тим сильніше, за-для великої конкуренції, обнижують вони ціну свого товару тим то і платня більше обнижує ся — і на переміну чим більше робітників потребує в якімсь случаю предприємець тим більші ростуть вимоги підприємців і тим більше підносить ся платня. Одже та платня, що усталоє ся на ринку і що її робітник справді одержує, називає ся ринковою платнею. Представмо собі тепер, що робітників є вельми багато, що за-для того вони знизують сильно свою ціну, бо дуже домагають ся праці, що платня ринкова щораз то зменшає ся і спадає понизше платні природної. Цілком природно, що тоді навіть необхідні потреби робітників не зможуть бути заспокоєні. В тім случаю робітники будуть зневолені емігрувати (виїжджати) до иньших країв, а ті знов, що не змо-

жуть виїхати, що-раз то частійше почнуть на здоровлю западати і умирати. Коротко сказавши, сею чи тою дорогою число їх зменшить ся а платня ринкова піднесе ся до висоти платні природної. Зробім тепер відворотне припущенє, що з тих чи иньших взглядів число робітників, зменьшуючи ся безнастанно, упало понизше числа, потрібного для підприємства. Цілком певно, що тоді робітники піднесуть ціну і праця ринкова перевищить працю природну. Щож з того вийде? Добробит робітників поліпшить ся, вони будуть лїпше відживляти ся, населенє краю буде росло, одже і число робітників збільшить ся. Значить може легко стати ся, що лїпші відносини притягнуть і робітників з иньших місцевостей а всі ті обставини обнижать платню ринкову до низини платні природної. Або иньшими словами: без огляду на нестійність платні ринкової, вона стремить всюди до низини платні природної с. є. до тої низини, яка ледве може вистати до задоволення необхідних потреб. Платня росте там, де промисл розвиває ся, і де в наслідок того треба що раз то більше робітників. Насупротив вона опадає там, де промисл упадає, і де в наслідок того робітники не находять вже більше занятя.

Платня може бути або в натурі або в грошах. Давними часами, коли мало було гроша, виплачувано майже все в натурі, одже мешканєм, топливом, збіжжєм і т. и. І тепер ще, хотяй вже що-раз менше, дають робітникови, особливо сїльському, мешканє і їду. Сей спосіб оплати може бути догідний, часом впливає він навіть на побільшенє платні. Сли приміром парубкам дають під засів кусень поля, то в лїтах урожайних їх заробок може сильно піднести ся. Однак такі условия часто вяжуть робітника. Він

приміром може мати багато жита тоді, коли придались би єму бараболі. Єму було би певно хосеннійше замість продавати збіжжє, дістати платню грішми безпосередно і купити собі за них сего, чого єму потреба.

А знов платня грошева ділить ся на 1) платню за час і 2) на платню від кусня (на акорд) і 3) платню з участію в зисках. При платні „за час“ робітник дістає означену платню за якусь означену частину часу одже за годину, день, тиждень, місяць, рік, або в загалі за якийсь означений протяг часу. При такій платні бодай підприємець певний, що в протягу сего а того часу буде мати робітника а знов робітник певний, що в тім часі буде мати сталий заробок. Однак та догідність є сполучена з всілякими недогідностями. В тім случаю робітник не потребує прикладати ся до праці, бо він знає, що єго платня через се не побільшить ся, єсли він доставить більше продуктів. Підприємець знає добре про се, тож і старає ся як найменше платити за час. При роботі від штуки (від кусня) платня підносить ся, бо робітник старає ся як найбільше наробити чогось, знаючи, що чим більше чого зробить, тим більше і заробить. Однак зла сторона того рода платні лежить в тім, що робітник робить свою роботу скоро, нестаранно, щоб лише як найбільше виробити, через що і вироби лихі і робітник тратить скоро сили за-для великої і надмірної напруги. При участі в зисках робітник крім того, що заробляє за час або на акорд дістає ще якийсь процент чистого зиску. Тут робітника займає і скількість і якість виробу; одже ся форма платні не має таких злих сторін, як платня за час або від штуки.

Наконець спогадаймо і про се, що платня робітнича в різних галузях промислу є різна що-до своєї великості. Вона змінює ся, а що-найменше повинна зміняти ся при таких условинах: 1) Висшою єсть вона звичайно при тяжшім і прикрійшій занятю, чим при легкім і приємнім. Різник одержує не раз більшу плату лиш за своє прикре занятє. Вуглярям також платять лїпше, чим иньшим робітникам. Взагалї плата повинна бути висшою там, де робота єсть або шкідлива здоровлю або нечиста. Однак не завжди так буває, ба навіть не раз прикрійшу роботу нагороджують гірше як легку. Дома далеко догіднійше і приємнійше працювати, як в фабриці, одже селяни, займають ся домовим промислом так довго, доки не потребують працювати в фабриці, хотьби дома навіть менше заробили. 2) Більше платить ся за роботу, що вимагає якогось приготування, як за таку, де можна робити без всякого приготування. Пастухови платять менше, як парубкови, знов парубок дістає менше, чим ремісник. А се пояснює ся тим, що треба нагородити час і кошти науки. Коли же намножить ся робітників богато, то не раз плата так низько спаде, що не то що не вернуть ся час і кошти науки, але навіть і необхідні потреби такого фахового робітника заледво оплатять ся. 3) Плата повинна бути низшою при тих ремеслах, де все можна подибати роботу, ніж там, де робітник мусить якийсь час оставати без роботи. Приміром муляр не може в зимі працювати, одже цілком справедливо, що він жадає в лїтї так великої плати, щоби міг з неї і через зиму вижити. Однак велика в тім взглядї конкуренція мало коли позвляє на се, щоби заспокоїти єго бажання. Вкінці платня тоді єсть менша, коли занятє становить не головне а лиш по-

бічне жерело доходу. Єли приміром селянин в зимі робить цвяхи, бо дістає він за них менше, як коли-б цілком управою рілі не займав ся, бо не се ремесло але управа поля єсть головним жерелом єго доходу.

Тож тепер знаємо: 1) Що називаєсь платня робітнича; 2) чим різнить ся платня природна від ринкової, і в яких відносинах они обі стоять до себе; 3) в якій формі можна платити; 4) які бувають роди платні грошевої; 5) які єуть добрі і злі сторони кожного з тих родів платні; і 6) в яких родах занятій плата єсть висшою, а в яких низшою?

XIV.

4. Зміни, які заходять в великості ренти, зиску і плати.

Ми вже розглянулись по черзі у всіх правах, яким підлягають рента, зиск і плата робітнича. Мусимо тепер спімнути, як ті части доходу змінюють ся з часом бо звісно, що житє не стоїть на однім місци; оно все іде на перед а разом з ним змінюють ся і відносини економічні. Змінєє ся також величина загального доходу, а особливо змінєє ся величина ренти, зиску і плати. Зачнімо від ренти. Знаємо се добре, що майже ціла земля наша поділена або на управні поля, або на пасовиска і т. д. Те саме дієся не лише у нас, але й по цілій Европі. Лишень в декотрих державах, про котрі ми недавно дізнали ся, як в Америці, так і в Австралії можна ще надибати великі простори землі, що анї до нікого не належить, анї ніхто про неї не журить ся. Завважати можемо, що кошти управи землі змінюють ся дуже повільно. В ніякій галузи про-

мислу не можна надібати тільки перешкод і противностей, если хочемо завести якісь нові дорожні машини і знаряди, як в рільництві. Посмотрім довкола себе. Кілько то поколінь оре тим самим плугом, волочить тою самою бороною, молотить тим самим цїпом! Кілько то ще часу мине, заким всі люди зачнуть користуватись ліпшими послугами, а замість цїпів посправляють собі молотїльні.

Отже кошти управи землі підносять ся дуже звільна, а людскість тимчасом все росте та збільшає ся. Приміром в Росії за час 65 лїт населенє подвоїло ся, і так всюди дїє ся; людий що-раз то більше, бож цїлком природно, що треба о тільки більше поживи. Беруть вправді під управу нові ґрунти, алеж бо тих ґрунтів не багато. Впроваджують нові машини і знаряди, але то все іде досить пиняво. Ті нові ґрунти дають якусь додаткову скількість збіжа. Нові знаряди побільшають видатність ґрунтів старих і тим робом єсть більше збіжа. Але щож. Все се треває досить коротко. Людий що-раз більше множить ся, тож і більше збіжа потрібно, а відповідно до зросту скількості спожитого збіжа, підскакує і єго цїна. Щож з того виходить? Отже з сего обяву, що вартість продукції звільна змагає ся, а цїни ростуть скорше, і що відтак дохід brutto побільшає ся — слїдує, що і рента з бігом часу мусить підвишати ся. В минувших десятиох лїтах в наслідок великого напливу дешевого збіжа, привоженного з Америки і Австралії, цїна збіжа в Европі сильно упала. Однак нема що на се числити, щоби цїни збіжа на сїй низинї довго удержали ся, бо в послїдних лїтах новозаняті ґрунти в Америцї, і то способом грабежї, показали ся мало видатними, а побільшені кошти продукції не дозволяють вже

тепер американському хліборобови доставляти збіжжя по так низьких цінах, як давнійше.

Се вічна звишка цін збіжжя впливає і на зміни розміру плати робітничої. Знаємо, що ціна ринкова усталює ся після ціни природної, природна же, відповідно до вартости продуктів, що забезпечують робітникови необхідні єго потреби і єго родини. Отже, скоро лиш збіжжя подорожіє, то і плата робітнича мусить піднести ся. І так то воно мусить бути. Правда, на хвилю може вона обнизити ся, але если ми роземотримо зміни плати в протягу довшого часу, приміром в протягу цілого століття або й кількох століть, то без сумніву пересвідчимо ся, що робітник заробляє тепер більше гроша, чим давнійше. І так воно водить ся не лише у нас, але всюди. Але то ще не все. Ми вже говорили, що людскість сильно розмножує ся; так само одночасно побільшає ся і число робітників. Щоби дістати роботу, робітники обнижують її ціну до такої низини, що вже понизше її при теперішніх обставинах вижити не можна. І тому то завважати можна, що в декотрих краях плата повільнійше підносить ся, чим ціни збіжжя і взагалі ціни всіх робітникови необхідних продуктів. Инакше сказавши, робітник дістаючи нині більше гроша, чим єго попередники, дуже часто може собі за них купити далеко менше продуктів, чим вони. Зріст, если не дійсної плати то бодай номінальної [іменної] обясняє також зміни, які зайшли в висоті зиску. Знаємо, що необхідний і додатковий час робучий, суть то два числа відвортно пропорціональні т. є. чим більший час необхідний, тим менший час додатковий, і навідворот: если плата росте, — росте і час необхідний, а одночасно час додатковий зменшає ся. А як додат-

ковий час робучий є часом, в тягу котрого виробляє ся зиск для капіталіста, тож цілком природно, що при побільшеню плати зменшає ся зиск. Саме то в тім лежить поступенне, стало з бігом часу зменшанє зиску. В XVII віці в Англії середний зиск рівнає ся 8%, в Франції 6 %, тепер рівнає ся 3% а нераз і менше. В Росії в XVII віці можна було дістати з капіталу 20%, а тепер процент правний рівнаєсь лиш 5%. Однак завдяки побільшаню капіталів, се зменшанє зиску не може впливати на зменшанє розмірів продукції. 3% від міліона зр. представляє суму 30,000 зр., 20% від 100,000 єсть ледво лиш 20,000 зр. Єсли зиск зужитковує ся на дальше продукованє, то в першім случаю промисл далеко більше розвине ся, чим в другім.

Такі суть загальні докази що-до змін складових частин доходу в протягу часу. На тім кінчимо другу частину нашої праці і приступаємо до виміни. Та заким перейдемо до того, розміркуймо, що ми навчились: 1) що скорше росте; чи ціни збіжа, чи плата; 2) як з бігом часу змінюють ся ренти; 3) що з бігом часу діє ся з платою; 4) як сї зміни впливають на положенє робітників; 5) які се зміни зиску і 6) як вони впливають на розміри промислової творчости?

XV.

В и м і н а.

Знаємо, що давнійше в старинности, торгівля не була так широко розповсюднена, як нині. Виміна продуктів людської праці була маленька, незначна, і люди всьо, що лиш їм було конечно потрібне, са-

мі собі виробляли. Але, як ми вже сказали, то люди від давна виділи, що такий стан річи є не вигідний. Знаємо вже, як хосенний поділ праці для економічної людської діяльності. Сли я разом і одяг собі шию і чоботи, і в поли працюю і ще що иньшого роблю, то певно, що і ті чоботи будуть гірші, як би їх швець ушив, і той одяг буде гірший, як би его кравець спорядив і т. д., а се як раз тому, що всьо уміти єсть річею неможливою, а по друге, що всього того, що мені до тих робіт потрібне, нераз під рукою мати не можу. У нас приміром, виноград не росте, оджеж свого вина мати не можна; знов на півночи, в зимних краях, пшениця не удає ся, то тамошні люди при таких стані не могли би мати булок. І власне за-для того такий спосіб заспокоювання необхідних потреб людських треба було закинути. Люди так почали між собою укладати ся, щоби кождий одною лиш роботою займав ся, а іменно такою, котру найліпше уміє і котра єму при даних обставинах найдогіднійша. В виду сего всякий почав вирабляти не лише для своєї користи, але й на продаж для других, щоби за одержані гроші накупити собі всього, що єму треба. Вже люди почали вимінювати між собою свої вироби, і так поволі господарство природне уступило місця господарству вимінному. Вироби, призначені до продажу, почали люди називати товаром. Одже товаром не єсть ся пара чобіт, що її швець для себе ушив, але та, котру має намір продати. Кождий почав тепер вирабляти один лиш товар, продавати его відтак на ринку і глядати за иньшим товаром, і то за таким, щоби єму придав ся до заспокоєня его конечних потреб життя. Пригляньмо ся-ж тепер близше, як то відбуває ся виміна між людьми.

Кожда річ уживає ся о стільки в господарстві, о скільки вона для чоловіка з сего або з того взгляду приносить хосен або инакше сказавши, о скільки та річ має в собі таку вартість, що з неї можна хіснувати. Пиcьменник уживає чорнила, хлібороб потребує плуга, а всім людям треба сонічного cвiтла, води, воздуха — то все є для нас хосенне, одже має свою вартість хіснoвaнa. Крім сего, кожний предмет буває для нас о стільки вартний, о скільки можемо єго вимінювати за иньші нам потрібні предмети. Одже того рода вартість предметів називає ся вартостію вимінною або просто вартостію. Наконець ся скількість гроша, яку за якийсь предмет одержуємо, називає ся єго ціною. Сли приміром, при виміні дістанемо за стіл 20 локтів полотна, то тих 20 локтів полотна будуть вартостію стола, а стіл буде вартний 20 локтів полотна. Если за стіл дістанемо 6 зр. то єго ціна буде 6 зр. Если за локоть полотна платять 30 кр. то ціна 20 локтів полотна буде 6 зр. Одже сли стіл і тих 20 локтів полотна, як пр. в данім случаю, суть рівної вартости при виміні, то кажемо, що їх вартість єсть однакова або що вони єуть рівноважні.

Чи може якась річ мати вартість вимінну, если нікому на нічо не придасть ся [т. є. если не має вартости хіснoвaнa]? Цілком природно, що ні. Бо на щож мав би я купувати якусь річ, давати за неї гроші, або иньші предмети, если вона єсть мені цілком непотрібна. Також хибно було би думати, що річи, чим они дорожші, тим більше хосенні і на відворот. А що з каждой річи чоловік має якийсь властивий хосен, і каждая річ заспокоює особливі потреби, тож такі різнoвартні річи не можуть між собою порівнувати ся. Сьмішним було би над тим за-

становляти ся, що є менше або більше хосенне: чи цоботи, чи цукор; чи капелюх, чи склянка пива; чи вуголь чи сіль; чи корець бараболі, чи годинник. Одже видимо на примірах, що кожда річ, чи з сего чи з того взгляду мусить приносити чоловікови якийсь хосен. Однак ріжницї вартостий ріжних предметів вже за-для того не можуть зависіти від їх меншої, або більшої хосенности, що для тільки ріжнородних ужитків не можна винайти спільного мірила.

Алеж чи кожда річ, що має вартість хіснованя, мусить вже мати і вартість виміну? Чи за кожду річ хосенну можемо дістати що нибудь иньшого? Розгляньмо ся довкола, а пересвідчимо ся, що воно не так. Чи ж може бути щось хосеннійшого від води, воздуха і соняшного сьвітла? Кождий знає, сли се все чоловікови відобрати, то він просто й жити не міг би. А чи ми оплачуємо уживанє води, воздуха і соняшного сьвітла? Ні! Чому? Ось-ось саме тепер зближаємо ся до питання, звідки то походить вартість вимінна і як її ближше обяснити? Хосенністю предмету її обяснити не можна. Воздух і вода суть хосенні, а однак вимінної вартості не мають. Хліб все був однаково потрібний, а мимо того ціна єго поступенно підносить ся. Зеліза що-раз то більше людям потрібно, бо тепер що-раз більше машин буде ся, котрих давнійшими часами не було. А однак зелізо не дорожів, противно воно чим-раз дешевше. А чому се так? Звернім тепер нашу увагу на сліднуючу обставину: за воду звичайно люди нічого не платять, однак в місті такий, що воду розвозить, дістає за кожде ведро пару крейцарів. За щож він властиво бере гроші? Розуміє ся, що не за воду, але за працю черпаня, пере-

возу і розливання в ведра. Припустім, що я мушу пірнути на дно моря і то в нурковім дзвоні. Цілком природно, що я повинен в такому случаю заплатити за воздух, котрим я під дзвоном віддихав, себ-то за працю впусценю воздуха. Чому збіже дорожжє? Тому що поля яловіють, тож і управа і продукція збіжа чим-раз труднійша. Чому зелїзо дешевіє? Тому, що чим-раз більше копалень відкривають і находять лекші способи перетоплюваня руди на зелїзо і щораз то менше праці треба на видобуванє руди зелїзної і перероблюваня. Звідки-ж одже походить вартість предметів і в чім вона лежить? Цілком ясно, що вона опирає ся лишень на праці, яка зуживає ся при вироблюваню якогось предмету. Чим більше праці, тим більша вартість предмету; а чим праці менше, тим і вартість низша.

Так одже: 1) Лишень та річ має вартість вимінну, що має вартість хіснованя. 2. Не все се, що має вартість хіснованя, мусить мати і вартість виміни. 3). Якась річ, що має вартість хіснованя, тільки тоді набуває вартости вимінної, коли на її виробленє зуживає ся праця; і чим більша та праця, тим і вижша вартість і на відворот.

З того розділу знаємо: 1) що дало почин до виміни; 2) коли виміна началась розвивати; 3) що називає ся „товаром“; 4) що то єсть хосенність (вартість хіснованя); 5) що то єсть вартість (вартість виміни); 6) що то таке ціна; 7) чи усї предмети, що мають вартість виміни, мусять вже мати і вартість хіснованя; 8) чи усї предмети, що мають вартість хіснованя, мусять мати вже і вартість виміни; і 9) як обяснити вимінну вартість товару?

XVI.

**Робучий день, і що то є природна, а що
ринкова ціна.**

Всі предмети мають вартість виміни лише тоді, коли при їх виробі з'уживає ся праця. Рівновартними суть ті предмети, на котрих виріб треба було однакової кількості праці. Так приміром если на роботу одного стола пішло стільки праці, що на виріб 20 метрів полотна, що на роботу одної пари чобіт і т. д. то значить, ті всі предмети є рівновартні. Але як би то вимірити сю кількість праці? Знаємо, що такою мірою єсть робучий день, с. є. се число годин, яке з'уживає робітник денно на працю. Сли вартість всіх висше згаданих предметів єсть однакова і сли виріб одного стола потрібує 20 годин т. є. два робучі дні, то таку саму кількість робучих днів з'ужито на виробленє 20 метрів полотна, одної пари чобіт і т. д.

Одже річ, котру треба робити через 10 днів, має два рази більшу вартість вимінну, чим та, котру треба робити через 5 днів і навідворіт. Однак звернім увагу на таку обставину. Одну і ту саму річ можна зробити скорше або повільнійше, відповідно до зручності робітника. Добрий ремісник вироблює ліпші вироби і то скорше, як робітник злий гірші вироби. Так одже, опираючись на висше сказанім правилі, виходило би, що гірші вироби треба би дорожше цінити, як ліпші, бо на них з'уживає ся більше часу. То було би несправедливо і так воно ніколи не трапляє ся, бо тоді вистало би працювати повільнійше, щоби заробити більше грошей. Одже до того, що ми вже сказали, треба додати ще ось

таке: Не кожда скількість часу, що її з'ужито на вироблене якоїсь річи, означає ближше вимінну вартість тої річи, лиш той час, котрого конечно потреба було ужити в певну пору на вироблене предмета, надає вартість предметови. Одже в рахубу бере ся той пересічний час, котрого звичайно треба на вироблене якогось предмету. Сей пересічний час називає ся суспільно-необходним часом робучим. Припустім, що десь, де нема ткацких машин, виробляють полотно ручно, і вирабляють приміром денно три метри, то тоді вартість одного метра відповідає $\frac{1}{3}$ части робучого дня. Коли замість рук ужито машину, що денно виробляє 30 метрів, то тоді час робучий, суспільно-необходимий до вироблення одного мерта полотна, буде $\frac{1}{30}$ часть робучого дня. В таким разі всі ткачі-рукодільники будуть мусіли продавати своє полотно 10 разів дешевше, сли схотять збути свій виріб, хотяй в самій річи він їх буде 10 разів дорожше коштувати, як машиновий виріб. Звідси показує ся, що рівночасно з введенєм машин, зменшує ся суспільно необхідний час робучий а з ним і вартість виробів.

Вартість якоїсь річи, котра то вартість основує ся на праці, з'ужитій на вироблене сеї річи, що її означає ся скількістю суспільно необхідного часу робучого, могла би називати ся природною ціною сеї річи. На ринку с. в. при купованю предметів, сей, що купує, цілком природно, що не довідує ся, кілька годин робучих пішло на роботу сего предмету і яку вартість має робуча година. Він дає звичайно пересічну ціну за товар, хотячи очевидно як найтанше сей предмет набути. Той знов, що продає також не має потреби кождому вичислювати, кілька робучих годин стратилось на вироблене

предмета і т. д., він хоче просто позбути ся свого товару як найдорожше. Перший додає, другий спускає, оба торгують ся і наконєць годять ся на якусь пересічну ціну. Ціна ся, на яку згодили ся, називає ся ціною ринковою. Як же та ціна означуєть? Відповідь на се дуже проста. Если хтось привіз на торг десять плугів, а на ті плуги є 20 купців, то кождий кунець охотно заплативь більше, щоби лишень не вертати без плуга. Ціна одже підносить ся. Если же на торзі єсть 20 плугів, а купців десять, то всьо стане ся навідворіт. Кождий фабрикант плугів, прийме охотно і найменшу ціни, щоби лишень з товаром непроданим не вертати ся домів. Ціна одже обнизить ся. Ся скількість виробів, котру хотять люди набути, називає ся попитом; а ся скількість продуктів, котру люди хотять продати, називає ся подажою. Цілком очевидно, що наколи подаж перевищає попит, ціни обнижають ся; на коли же попит перевищає подаж, ціни підносять ся. Так одже, сли що хвиля зміняють ся розміри попиту і подажи, то і ціни ринкові все мусять хитати ся. Припустім, що подаж на плуги в протягу якогось довшого часу є висшою від попиту. Ціни будуть тоді чим-раз низше спадати. Возьмім що впали вони нижше природної вартости плуга; а щож тоді буде? Плуги не покриють розходів продукції, буде ся їх продавати зі стратою, виріб їх покаже ся некористним і по якімсь часі подаж їх зменшить ся. Коли зменшанє подажи дійде до сеї точки, в котрій буде вже низшою від попиту, тоді ціна зачне ся знов підносити. Припустім дальше, що вона піднесе ся висше вартости природної. Продукция плугів буде тоді користнійшою від всякого иньшого витвору; більше людей і капіталів возьме ся за виріб плугів,

знов подаж піднесе ся, перевисшить попит одже і ціна ринкова опадє знов до низини природної і т. д. Таким чином ціна ринкова важить ся все коло ціни природної, і на хвилю то обнижає ся, то знов підносить ся понад пересічну висоту. Ся висота, як знаємо, зависить від праці, коли насупротив висота ціни ринкової зависить від попиту і подажи. Сі три головні і основні условини означують ціну всякої річи. Нема і найменшого сумніву, що в дрібній продажи задля незнання цін, неохоти до торгу, або і з иньших яких причин, можна набути якусь річ або нечувано дорого, або і нечувано дешево. Але в гуртовій торгівлі підлягають ціни висше наведеним правилам і від тих цін залежать також і ціни в торгівлі дрібній. Однак бувають випадки, в котрих ніякого із повисше наведених правил не можна віднести, а особливо тоді, коли торгівля якогось товару не є свобідною, але монополем (правительства) або якоїсь поодинокі личности або і держави. Так приміром в нашій державі австрійській монополем є продаж тютюну. Очевидно, що в таких випадках, той, що має монополь, не має потреби уступати. Він знає добре, що ніхто єму ціни не зіспеує і що консументи (ті що купують) все лиш до нього придуть. Тому то в таких случаях продає ся товар по цінах дуже високих зі шкодою для консументів а з великою користию для тих, що продають.

З того розділу знаємо: 1) як мірить ся час робучий; 2) що називаємо робучим днем; 3) чи кожда скількість часу робучого, з'ужитого на вироблене якогось товару, означає вартість єго; 4) що називаємо часом робучим суспільно-необходимим; 5) що називаємо природною вартостию товару; 6) що називаємо ринковою ціною товару; 7) від чого зависить

ціна природна а від чого ринкова; 8) що то єсть попит на товар; 9) що се таке подаж товару і 10) які суть виїмки від правил в сій розмові виложені.

XVII.

Г р о ш і.

Нехай нам на хвильку здає ся, що гроший цілком нема на сьвітї. Возьмім собі на примір колодїя. Він має візок, хоче єго продати, а за отримані гроші купити збіжа. Якже-ж він се зробить, єсли нема гроший. Правдоподібно піде до хлібороба і попросить єго, щоби дав єму за візок збіжа. Але що зробить колодїй, коли хліборобови візка не потрібно? Піде до другого, до третього, доки хтось такий не трафить ся, хто би дав єму за візок збіжа. А єсли сей колодїй мешкає в такій місцевості, де хлібороби не то що самі збіжа не мають, ба ще докуповують? Одже він буде мусїв післати візок до другої місцевості і там набути потрібного збіжа. Ну, з візком ще дасть ся таке зробити, бо візок не зіпсує ся задля довшого лежання. Але що зробить в такім случаю різник, котрому мясо задля довшого лежання попсувалось би? Яким чином зможе він прийти до того збіжа, без котрого властиво житє неможливе? Ось які то трудности представляє нам от ся, так звана вимінна, торгівля, яка тоді лиш має місце, коли товар вимінюєсь за що иньшого, а не за гроші, і лише дикуни, котрих потреби суть вельми малі і котрі дуже мало товарів мають, ведуть сего рода торгівлю і обходять ся цілковито без гроший.

Цілком инакше річ представляє ся, коли є гроші. Вже від давен-давна порозуміли се люди, що найвигідніше було би всі твори вимінювати за якийсь один спеціальний товар. Одже если всі okazують готовість за сей спеціальний товар всею заміняти, то в такім случаю за сей товар можна буде всего дістати і сей товар всім людям покаже ся потрібним. Таким то товаром як-раз гроші. Там де гроші увійшли вже в ужитє, там колодій не потрібує вже глядати такого хлібороба, котрому бричка була би потрібна. Він єї може всякому продати, хто лиш її потрібує, а відтак за отримані гроші може собі збіжа купити. Одже видимо 1) що виміна і всілякі виплати при помочи гроша вельми стають ся простими, 2) гроші немало причиняють ся до перехованя вартости. Кождієйський виріб пеує ся по якімсь часі. Суть витвори, котрі дуже скоренько пеують ся, ось приміром страви. Навіть в більший скількості не можна їх приготовляти. Если приміром молочарка уважає, що за чотири літри молока може тільки всякої поживи дістати, що в силі цілий день прожити, то вона собі так подій вимірить, щоби більше на день молока не надоювати, як чотири літри, бо в противнім случаю мусіла би два рази тільки збіжа і мяса і т. н. денно переховувати, кільки їй потреба. А відтак, щоби робила держава, коли-б піддані платили податки в продуктах, що їх они вирабляють. Чи-ж могла би держава переховати таку величезну масу продуктів. Завдяки грошам улєкшує ся сильно те перехованє. Молочарка може тоді тільки молока продати, кільки лиш в силі надоїти, бо гроші які, їй по купленю поживи лишать ся, не зіпеують ся; так само і держава нічо не втратить задля зіпеутя продуктів, бо збірає податки

в грошах, що лежачи не пеують ся і не тратять своєї вартости. З того виходить, що вартости мов-то переховують ся, коли їх на гроші замінить ся.

Отсе добрі сторони гроший. Саме з тих і иньших взглядів різні народи в різних часах впровадили у себе сей пересічний товар, що називає ся гроші. Звичайно такому товарови надавано значіне гроша, котрою сей або той нарід найбільше вирабляє. У племен пр. ловчих гроші заступають шкіри звірят. У декотрих племен, що живуть на берегах Африки, замість гроша уживають морських мушель і т. д., однак поступенно всі того рода гроші виходять з ужитя і роблять місце металлям. Замість шкір, худоби, мушель, починає входити в ужитє залізо, мідь, цина і т. н. раз тому, що металі легше дають ся переховувати, а друге для того, що їх можна ділити на найдрібніші частини. Белиб хто хотів при купні виміннім купити соли, а не мав нічого иньшого крім худоби, мусів би тільки соли накупити, кілька варта один віл або баран. В декотрих лише случаях було би можна тоді меншу скількість соли нараз купити, бо товару, що єго в заміну дає ся, не можна без страти ділити на частини. Одже цілком ясно, що сю не вигоду усунуло ся як-раз через ужитє металів. Тревалість і подільність, — ось се прикмети металів, завдяки чому при виборі материялу на гроші віддано їм перше місце. Наконєць з бігом часу всі иньші металі зробили місце благородним металлям, якими суть: золото і срібло, бо крім висше згаданих прикмет мають вони ще і се за собою, що вже при невеликій скількості мають велику вартість. Хто бачив коли золотий або срібний гріш, той се легко піyme. Дукат, що варта висше 5 зр., не багато біль-

ший від одного крейцаря, тож кілька треба би приміром заліза, щоби мати таку вартість. З того ясно, що далеко вигідніше платити невеличкою золотою монетою, чим великою кількістю заліза. Третій благородний метал — платина; вона мало де знаходиться, тож на гроші ужити не дасться. Дороге камінь також невідповідне на гроші, хочай його вартість дуже висока, бо і не дасться так легко на дрібні часті поділити, а знов легко можна камінь підробити. Для того у всіх нинішніх просвічених народів уживається на гроші золото і срібло. І лише при малих виплатах послуговуємося міддю і ніклем, але се в дуже малій кількості.

Сей відділ навчив нас: 1) які се злі сторони вимінної торгівлі; 2) на що потрібні гроші; 3) які є гроші; 4) для чого метал найвідповідніший матеріал до роблення грошей; 5) чому всі народи на першому місці поставили благородні метали; 6) яких благородних металів уживається на гроші; 7) чому не уживається для вироблювання грошей платини або дорогого каменя?

XVIII.

Ціна грошей. — Курс.

Ми вже дізнались, що з різних причин люди згодились на те, щоби замість безпосередньої виміни товару на товар завести посередню виміну через гроші. Одже заходить питання: в яких кількостях міняєся гроші за товар? Як се ближше пояснити, кілька золота або срібла треба дати за якийсь товар. Іншими словами, як пояснити вартість гроша?

Ми вже знаємо, як оцінює ся товари: якже-ж тепер з черги оцінювати гроші?

На се дуже легко відповісти: їх оцінює ся після всіх тих правил, після яких оцінює ся всякий иньший товар. Ве́сім се добре зві́сно, що золото і срі́бло не су́ть лиш виключно гро́шми. З них вираблюють ся всілякі предмети. Припусті́м на хви́лку, що золото і срі́бло з якихсь там причин поде́шевіло більше в монетах, як в ви́робах, т. є. що срі́бна ложка ма́є два рази більшу ці́ну, як кі́лька монет тої самої ваги. Ї́сли одже маю́ трохи срі́бного гро́ша, то користі́йше для мене сї гро́ші стопити і по́робити ложки, бо за них ді́стану більше, як за срі́бний гро́ш. Що́ж тоді́ стане́ ся? Ось гро́ша почне́ убувати, а ви́робів срі́бних і зо́лотих бу́де що-раз більше і більше. Ці́на срі́бних монет за́чне пі́декакувати, а ви́роби стра́тять на ва́ртости і се бу́де так до́вго тре́вати, доки ці́на ви́робів срі́бних і монет не зрівня́ють ся. Припусті́м, що рі́ч ма́є ся проти́вно, що срі́бло в ви́робах де́шевше, як в гро́шах, то і в ті́м ви́падку на́ступить то́ саме що пе́ред тим, ли́шень відво́ратно. Для тих, що ма́ють ви́роби зо́лоті і срі́бні на про́даж, бу́де корисно́ перетоплювати їх на гро́ші. Ї́сли се бу́де тя́жко пере́вести в свої́м краю́ (бо́ж зві́сно, що ли́ше держа́ва ма́є пра́во бити гро́ші) то за́чнуть срі́бло впе́слати за гра́ницю. Ці́ни на ви́роби за́чнуть пі́декакувати, а ва́ртість монет опа́де. І зно́в бу́де се тре́вало так до́вго, доки по́ якимсь ча́сі ці́ни срі́бла і зо́лота як в гро́шах так і в ви́робах не зрівня́ють ся. Зві́дти то ви́ходить, що ва́ртість зо́лота і срі́бла в гро́шах повинна́ бу́ти рівно́ю з їх ва́рстю в ви́робах. А що ва́ртість тих ме́талів в ви́робах objáнює́ ся так само, як і ва́ртість иньших ви́робів, то те́ саме ді́є́ ся з озна́чене́м

вартости гроша. Одже ясно, що гроші є таким самим товаром як все инше, лишень ціль їх прислуги цілком инша.

Дальше, треба замітити, що монета має свою природну ціну. Її ціною природною є вартість всіх коштів виробу, т. є. скількість праці, з'ужитої на викопане золота або срібла і на вибиване монети. Знов ринкову ціну гроший означають взаємні відносини попиту і подажи на гроші. Если попит на гроші більший, то кождий легко згодить ся дати пр. за реньского дещо і більше своїх продуктів, т. є. продає дешевше свій товар, щоби лише отримати сего так потрібного реньского. Если купець, що зелізом торгує, потребує гроша, то дасть він охотно за реньского не 7 кїр. зеліза, як се ціна звичайна, а 10 кїр., т. є. буде продавати желізо по 2 зр. за 20 кїр. а не по 3 зр. за 20 кїр. Одже желізо здешевіє, а гроші подорожіють. З того виходить, що гроші дорожіють, коли товари дешевіють і на відворот. Так одже, коли всі товари дешевіють, се значить, що гроші на ринку подорожіли, або для того, що за ними великий попит, або тому, що піднесли ся кошти продукованя гроший. Коли знов на супротив всі товари дорожіють, то се найліпший доказ, що гроші подешевіли, чи тому, що попит за ними менший, чи просто тому, що кошти їх виробу стали меншими. Если гроші вимінюємо на гроші, [приміром на гроші заграничні, або на гроші паперові] то ваговане ся їх вартости називає ся курсом. Если приміром вичитаємо в якій часописи, що за російський півімпериял платять 8 рублів і 40 копійок, то значить, що задля великої маси паперових гроший в порівняню до малої скількості золотої монети курс півімперияла, що при звичайних обставинах варта

5 рублів 15 копійок, підскочив аж до 8 рублів і 40 копійок, або инакше, що курс рубля паперового в відношенню до золота виносить всього лиш 61·3 копійок, а не після номінальної вартости 100 копійок.

По дажа гроший, цілком природно, називає ся скількість гроша, яка в даній хвили находить ся в обігу в цілій державі.

Попит називає ся та скількість гроша, якої в даній хвили край потребує. До чого властиво треба гроший? Як вже знаємо: 1) для улєкшеня виміни, 2) для залагодженя всякого рода виплат, 3) для переховуваня вартости.

1) Для заспокоєня першої потреби [гроші яко средство виміни] мусялось би в краю находитись в даній хвили тільки гроша, щоби їх вартість рівнала ся вартости всіх вимінюваних продуктів сего краю. Если корець пшениці коштує 5 зр. то легко пізнати, що щоби набути 200 корців, треба мати 1000 зр. І еслиб ми зібрали в даній хвили всі товари цілого краю, яких люди хотять купити, то тоді могли би ми довідати ся, який в тім часі попит на гроші в цілі виміни. Однак кождий реньський платить ся за якийсь товар не раз і не два рази. Один і той сам реньський переходить з рук до рук, доки не знищить ся; він служить до кількаразової виміни. Ясно, що чим частійше переходить реньський з рук до рук, чим взагалі скорійший обіг монети, тим менше гроша край потребує. Для залагодженя денно 10 виплат по реньському треба мені 10 реньських, если кождий реньський раз на день обігає; 5 реньських, если два рази обігає і т. д. Правило се легко собі запам'ятати так: если поділимо вартість всіх набуваних товарів через число обігів кождої монети, то дістанемо тоді число попиту

на гроші; т. є. необхідному їх скількість.

2) Для заспокоєня другої потреби [потреби виплат] попит на грші росте тоді, коли надходить термін численних виплат. Річ се цілком проста. В Росії, приміром, є звичай, що купці на великих ярмарках обчислюють ся між собою. На сей то час для них гроші найпотрібніші. В Англії попит за гршми незвичайно росте коло Благовіщення, бо в сїм часї посесори виплачують чинші найму і податки.

3) Коли ходить о перехованє вартости, попит за гршми росте тоді, коли виробленє великої маси товарів стає ся некористним і небезпечним, коли їх тяжко переховувати і коли задля того кождий старає ся чим скорше позбути ся своїх питомих продуктів, а гроші, які за них дістав, сховати. Таке часто лучає ся в часї війни або якої ворохобні внутрі держави. Ось маєте, чому то наші предки так часто гроші в землю закопували, замість їх в обіг пускати. Завдяки тогочасним війнам, находимо тепер нераз в землі великі скарби.

Ось задля яких то причин попит за гршми так вагує ся. Єсли мушу довг заплатити, або єсли небезпечно було би переховувати продукти через довший час, то тоді цілком природно буду старати ся чим скорійше позбути ся їх, хотяй би і за дешевшу ціну, щоби лиш за них гроші дістати. Одже товари здешевіють, а відповідно подорожіють гроші. Се буде наслідком великого попиту за гршми. Хотяй ціна гроший зависить від попиту і подажи, однак не можна судити, щоби ся ціна росла в рівній мірі з ростом попиту, або опадала в рівній мірі з ростом подажи. В яким відношеню буде тут ціна гроший до попиту і подажи — трудно обяснити.

Однак можна сказати, що вагуване ся чи то попиту, чи подажи, лишень в малій частині на цінні гроший відбиває ся, наколи досвід учить, що в протягу 50 літ між Німцями а Францією курс хитав ся в незначних границях 2 до 4⁰/₁₀, хотяй не ма що і сумнівати ся, що різницї попиту і подажи мусіли нераз виносити більше як 2 до 4⁰/₁₀.

Гроші паперові.

Ще лишаєсь нам сказати кілька слів про гроші паперові. Дотепер ми говорили тільки о монеті, т. є. о грошах металевих. Кождий з нас знає, що в щоденних срудках обігають гроші паперові. Одже, яким чином находять ся паперові гроші в обігу? Продаючи якусь скількість пшениці за монету вартости приміром 10 зр., я одержую в заміну за пшеницю кусник золота, що має природну вартість. Коли-б я перетопив сю монету на якісь предмет і єго продав, то я не стратив би нічого з вартости проданої пшениці. Коли ж знов я проміняв би пшеницю за синій паперець, на котрім написано „десять зр.“, то в такім випадку я не одержав би нічого, бо вартість того паперця майже ніяка. Одже заходить питанє: длячого люди приймають папір замість золота і чому в обігу находять ся паперові гроші? На се легка відповідь; іменно, головна причина, чому паперові гроші мають вартість в краю таку, як гроші золоті, або срібні, є та, що каси державні приймають паперові гроші при стяганю податків однаково як гроші золоті або срібні. Американський учений Франклін сказав цілком справедливо, що двох річий — смерти і податків, ніяким чином чоловік відпекати ся

не годен. Одже сли кождий з нас знає, що має приміром 25 зр. платити податку і що зложивши пару паперців в касі вже буде від сего обов'язку звільнений, то тоді ті паперці наберуть в очах наших вартости 25 зр. І навіть хотя би хтось податків не платив, то знає, що за ті паперці дістане від всякого сих товарів, яких ему треба. Знаємо також, що і богачі охотно приймають паперові гроші, для котрих плаченє податків є нічим в порівнянню до їх величезних доходів.

Знаємо також, що гроші паперові, мають свій попит і за границею держави і купці і банкири набувають їх охотно, правда, що вже по низшій ціні, чим вони в своїй державі варті. Одже на чім ґрунтує ся та вартість грошей паперових? Очевидно на довірю, що податки будуть правильно сплачуватись до каси державної і що можливо колись держава кождому горожанинові за такий паперець виплатить грішми золотими або срібними, розуміє ся, если доходи державні не будуть більші, як розходи. Чим одже певнійше положенє політичне якої держави, если не грозить війна або ворохобня, если добрий урожай, если промисл і торгівля цвітуть, — тим скорше такі надії можуть здійснитися; звідти то паперові гроші австрійські на заграничних біржах або йдуть в гору або опадають, відповідно до того, як иньші держави оцінюють політичне положенє Австрії.

Так то гроші паперові, завдяки своїй прикметі, що їх приймають у всіх касах, і що їх власителі мають довіре до держави, можуть служити і яко средство виміни і яко средство виплат і яко средство переховання вартости. Тому-то їх природною ціною буде безнастанно на біржах довершана пе-

ресічна оцінка податкових сил народу, а zarazом загального політичного і економічного положення краю. Ціна же ринкова буде тут зависіти від попиту і подажі; але, як ми се передтим вияснили, великі навіть зміни в висоті попиту і подажі суть в силі викликати лишень невеличке захитанє в ціні паперових грошей, а їх сильний опад або незвичайний і наглий взріст буде доказом, що змінила ся не лише ринкова але і природна їх ціна, т. є. що зайшли великі зміни в оцінці політичного, господарського і грошового стану держави, що послугує ся грішми паперовими.

Зібравши усе разом, що ми говорили про гроші, то пізнаємо, що ми дізнались: 1) від чого зависить вартість золота і срібла в виробках; 2) як ближе означуєсь вартість тих металів в монетах; 3) як обяснити природну вартість грошей; 4) як обяснити ринкову їх вартість; 5) що називаємо „курсом“ гроший; 6) що називаємо подажію гроший; 7) що називаємо попитом за грішми; 8) як на попит за грішми впливає ся обставина, що одною монетою можна залагодити по черзі кілька виплат; 9) чому рівнає ся скількість необхідних в краю гроший; 10) при яких умовах росте попит за грішми; 11) що називаємо паперовими грішми (банкнотами); 12) як обяснити їх ціну природну, а як ціну ринкову; 13) яким чином можуть вони обігати, хотяй не мають природної вартости і 14) які причини викликають опад курсу гроший паперових?

XIX.

К р е д и т.

При виміні бачимо нераз, що хтось видає комусь якусь вартість, хотяй не отримав за се ніякої рівновартісної річи. Часто лучає ся, що товар дає ся на кредит [„на борг“], с. є., що за него не платить ся сейчас готівкою, але доперва по якімсь часі. А нераз буває противно. Знаємо, що нераз дає ся гроші з гори, за пшеницю або вовну, котру одержуємо аж по якімсь часі, одже товару рівного вартости виданої сумі гроша не дістаємо сейчас, але що-но пізнійше. А що в таких случаях одна з осіб вимінюючих складає другій особі доказ довірія, то сего рода несучасна а ріжночасна виміна вартости називає ся кредитом, (від латиньского слова „credere“, що значить: вірити.)

При виміні не можна обійти ся без кредиту. По перше, як ми се вже сказали, часто лучає ся, що беремо товар не давши за него гроший, або що виплачуємо гроші з гори перед отриманєм товару. Се єсть найпростійша форма кредиту і вона нераз вельми потрібна. По друге, також лучає ся нераз, що два купці, що все а все між собою в зносинах і беруть у себе взаїмно товар або гроші, не виплачують всего сейчас за кождий кусень товару, але що-но по якімсь часі, пр. по році. Безнастанна пересилка гроший була-б для них вельми не вигідною. Если одже один другому довіряє, тоді обчислюють вони, скільки один другому завинив, відтягають менший довг від більшого, почім сей, що більше задовжив ся, виплачує решту другому. По третє, в краю находять ся все такі капіталісти, що не мо-

жуть самі пускати своїх капіталів в оборот. До сеї класи належить: діти, люди не сповна розуму, божевільні і т. д. відтак всі ті, що на торговельних інтересах не розуміють ся, або не хотять ними займатися. Капітали сего рода людей повіряють ся звичайно банкови, або таким приватним личностям, що вже самі пустять сі гроші в оборот. По четверте, не завжди один чоловік, хоть би і як багатий, може взяти ся до якихсь вельми великих підприємств. Мало хто має таке майно, щоби єго стати на вибудованє пр. залізної дороги на великий простор. Щоби довершити сего рода підприємство, збирають ся капітали кількох людей, котрі поручають веденє цілої справи таким одиницям, що суть ознакомпені з такими підприємствами.

Ось головніші случаї, коли кредит при виміні конечно потрібний.

Сей, що доказує довіре, називає ся вірителем (кредитором) а той, кому довіріє оказує ся, називає ся довжником. Вірячи комусь, віритель числить на се, що сей хтось схоче довг віддати і на се, що він буде в силі віддати. В першім случаю опирає ся він на личности довжника, на єго чести; в другім случаю на тім, що довжник має якесь майно, котре [сли-б довгу не заплатив] можна продати і таким чином гроші, що належать ся, відобрати. Звідти то кредит буває двоякий: личний і маєтковий. При личнім кредиті не забезпечує ся віритель на майні довжника; а довжника обовязком єсть довг звернути або без поруки, або за порукою третьої особи. При кредиті маєтковім забезпечує ся віритель [бере в застав] на майні довжника. Кредит маєтковий, називає ся инакше заставним (льомбардовим) если в застав бере ся майно дви-

жимо або папери публичні, — і іпотечним, если в застав бере ся майно недвижимо.

Всяка виплата вартости без одержання рівновартости сейчас потверджує ся якимсь документом, що називає ся кредитовим знаком. Властитель такого знаку не лише, що може зажадати рівноправности, если условлений час мине, але і передтим може продати сей знак, передати на чієсь імя, ним щось заплатити, розуміє ся, если найде ся хтось такий, що схоче сей знак прийняти. В торговельних верствах такі знаки мало коли спочивають без руху. Вони переходять з рук до рук і, сповняючи функції гроший, суть средством виміни, уживають ся до всяких виплат і т. д. Добре-б було нам запізнати ся ближше з головними формами таких знаків кредитових. 1) Мало що не всякому звістний такий кредитовий знак, що зове ся вексель. Сей, що позичає гроші від когось, має обовязок виставити єму вексель, с. є. написати на папері, державою на се виключно призначенім [за котрий то папір, треба зложити якусь оплату в користь держави], що по тільких а тільких місяцях від дня виставлення векселя зобовязує ся він позичену суму вірителеви або сему, кому віритель поручить, виплатити. Знов єї послідні позволяють вірителеви продати [що зазначає ся на другій стороні векселя і що називає ся „жиро“] вексель третій особі, а ся третя особа може єго продати четвертій і т. д. Если одже віритель потребує гроша перед скінченням терміну виплати векселя, то продає єго або другому приватному чоловікови або банкови. Тоді ся особа або сей банк, що приймає вексель, дисконтує єго, то єсть, відчислює від суми визиченої [валюти] на векселю означеної проценти за час, що ще до терміну лишає

ся. 2) Вексель переказовий або инакше ска-
завши „тратта“ має на ціли улекшити грошеві пе-
ресилки. Если я, приміром, винен 50 фунтів штер-
лінгів купцеви лондонському, то замість посилати
єму сю суму в гроших металевих або в англій-
ських паперах, можу піти до банку, і коли заплачу
там відповідну суму в наших грошах а ще допла-
чу певний процент за услугу, то сей банк, если сто-
їть в фінансових зносинах з лондонським банком або
банкиром, охотно видасть англійському банкови або
банкирови письменне поручене, щоби в тім самім
часі виплатив менї або порученій мною особі тих
50 фунтів штерлінгів. Діставши сей документ, пере-
даю его зазначивши на хребті векселя англійському куп-
цеви. Таке письменне порученє на короткий термін
називає ся терміном; на довший термін „трат-
тою“. Тратти звичайно шле ся вперед сему, що має
виплату довершити [трасант], а сей трасант своїм
підписом на поперек векселя потверджує, що сей
обовязок на себе приймає [акцентує тратту.] В ве-
ликих містах, де загранична торгівля сильно роз-
винена, люди, котрим належать ся гроші з загра-
ниці, приносять гроші на біржу, де все найдуть та-
ких людей, що мають вислати гроші за границю.
Если попит за траттами є більший від подажи, то
платить ся за них трошки дорожше; если-ж подаж
більша від попиту, платить ся трохи дешевше [щоби
лиш сума уступства не була вищою від коштів пе-
ресилки гроший.] Ціна, за котру продають ся трат-
ти на біржі, називає ся курсом векселевим. Їх
звичайно оголошуть в часописях. 3) Люди, що ма-
ють гроші, не тримають їх звичайно у себе, але в
банку. Се єсть і найкористнійше і найбезпечнійше.
Они передають свої гроші на рахунок банку, певні,

що банк зверне їх в кожній хвили, коли лиш буде треба. Таким своїм клієнтам видає банк книжочки чеків. Бєли властитель такої книжочки потребує або якоїсь частини зложених гроший, або всіх гроший, то досить буде вирвати з книжочки один листок [чек], написати на нїм суму і представити банкови. Гроші видадуть тому, хто принесе чек. Тому то при обчисленнях з особами приватними можна платити не готівкою, але чеками. Се улекшує грошеві відносини і з того то взгляду в торговельних кругах, особливо за границею, чеки суть дуже розповсюднені. 4) Знаємо вже, що великі підприємства закладають звичайно при помочи капіталів кількох осіб. Кожний учасник одержує в заміну за свій капітал, папір, що зове ся акцією. Властитель акцій, або инакше акціонер, може сю акцію продати кому лише хоче. Акціонером називає ся такий, що має в своїх руках акцію. Зиск з підприємства розділює ся на рівні частин між всіх акціонерів; за страти відповідає також акціонер і тратить або часть або всі свої гроші. Ціни акцій залежать від попиту і подажі на них на біржах. 5) Облігація єсть се папір, виданий державою або яким товариством промисловим тому, що в заміну зложить якусь суму гроша потрібного державі або такому товариству. Облігації вельми ріжняться від векслів, бо речинець складання потрібної державі суми гроша [термін запису] є з гори означений, а довг звертає ся вірителям не нараз, але амортизує ся в протягу кількадесятьох літ через льосованє облігацій. Процент виплачують за оказанєм купону, котрий можна від облігації відтяти в певних означених порах. Облігації бувають виставлені на певне імя, але частійше уважають ся

за власність того, хто їх в руках має. Властитель облігацій не відповідає за страти підприємства, але-ж і не має ніякого права і уділу в зисках то-вариства, крім з гори означеного проценту.

Наконець банкові білети, або банкноти, суть се папери подібні до паперових грошей, лиш тим від сих послідних ріжнять ся, що їх пускають в обіг приватні банки а не інституції державні і що такі банки в кожній хвили вимінюють їх на золото або срібло. Банки, що мають право випускати [емітовати] банкноти, зовуть ся банками емісійними. Если же держава, давши якомусь емісійному банкови спеціальні привилеї, а відтак позволить сему банкови здержати виміну, то тогді межі банкнотом а грошем паперовим не буде ніякої ріжниці.

Всі ті знаки кредитові, особливо акції, облігації і банкові білети переходять все з рук до рук, одже заступають гроші і їх вартість тим висша, чим більше довіре з'єднала собі та інституція, або се підприємство, що є папери видало.

В тім розділі ми навчились: 1) що то таке кредит; 2) коли кредит конечно потрібний; 3) які роди кредиту; 4) що то є кредит личный; 5) що кредит мастковий; 6) чим ті оба кредити між собою ріжнять ся; 7) яких знаків кредитових найбільше уживає ся; 8) що се таке вексель, дісконто, тратта, вексель переказовий, курс векслевий, книжка чекова, чек, акция, облігація, білет банковий (банкнот), акціонер, властитель облігацій; 9) що зискує, а що може стратити властитель облігацій, акціонер і 10) що се банки емісійні.

XX.

Б а н к и.

Ми вже говорили, що люди, котрі мають більше гроша, не радо тримають їх у себе в дома, а волять їх умістити десь в певні руки. Знов з другої сторони найдуться все такі люди, що хочуть позичити гроші. Для заспокоєння обох сих потреб засновано кредитові інституції, що називаються банками. Банки поміщують у себе гроші вірителів, а знов потребуючим дають позички. Отже кождий банк, маючи ті обі цілі на увазі, мусить розвивати свою діяльність в двох напрямках: З одної сторони притягає він гроші до себе в формі вкладок, а з другої сторони роздає ті гроші в формі позичок. Банк робить з грішми то саме, що губка з водою. Киньте губку до води, то вона сейчас набере в себе води, а відтак витисніть її, то вода знов виплине. Всьо се, що банк винен своїм вірителям, називається його станом пасивним, а всьо те, що банк від довжників має одержати, називається його станом активним [дійстним.] Сі оба роди діяльності [операції] стоять до себе в обопільній залежності. Банк не може видавати позичок на довгі терміни, сли сам одержує депозити [вкладки] на короткий час, бо в противнім случаю не міг би в означенім речинці повиплачувати довгів своїм вірителям. Банк не може побирати від довжників меншого проценту, як лиш такий, який він сам платить своїм вірителям. В противнім бо случаю він не мав би жерела, з котрого міг би платити проценти. Звідти то виходить правило: стан пасивний банку пояснюється станом активним.

Єсть два роди банків: банки торговельні (вкладові) і гіпотечні. Перші дають на кредит личний і короткотерміновий, бо в торговельних кругах всі трансакції звичайно тривають коротко. Банки другого роду посередничають в достарчанню кредиту маєткового і на довший речинець. Їх головним завданням позичити гроші на застав ґрунтів [маєтків земних.] Капітали, вложені в землю в постати всіляких уліпшень, побільшають доходи землі не нараз, а поволи, поступенно. І ось чому то позичок банків іпотечних не звертає ся відразу (як се дїє ся в торговельних) але умертвляє ся їх в протягу довшого часу, приміром в часі кількох десятків літ. Банки повстають або з державних або акціонерських [уділових] фондів.

Банк може бути заложений або капіталістами, або такими личностями, що самі з нього будуть користати. В першій случаю гроші, отримані з продажу акцій, позичає ся тим, що їх потребують. В другій случаю видає ся позички лише членам. Членів приймає ся через вибори і они мають платити певну суму гроша, що називає ся вписом члена або уділом. Ся для таких позичок не вистають самі „уділи членів“, то те, чого недостає, бере ся від осіб приватних або інституцій банкових в формі депозитів [вкладок] і позичок, за котрих зверненє в означеній часі всі члени відповідають. Оба роди банків можуть мати або торговельний характер (цїху) або іпотечний. Каси позичкові, що вже і в нас ту і там по селах находять ся, є образом дрібних банків, закладаних на підставі солідарности [згідливого співдїляня]. Знаємо, що деякі підприємства не дадуть ся вести при помочи капіталів одної личности. Тому то, щоби сполучити

свої капітали, завязують їх властителі поміж собою спілки-товариства, щоби можна було спільно вести діла підприємства.

Таких спілок є кілька родів: 1) властиві спілки, 2) командитові, 3) акційні. До перших належить невелике число учасників, що перед вірителями солідарно [всі разом] відповідають за все цілим своїм майном, і спільно ведуть свої інтереси (орудки.) Тут можна ужити і більші капітали, однак злою стороною таких спілок єсть се, що вони легко можуть розпасти ся — вистане, щоби хто-небудь з учасників не згодив ся на той спосіб ведення інтересу, що єго примінює другий учасник. Спілки другого рода складають ся: 1) з головних учасників, що ручать цілим своїм майном і заряджують підприємством і 2) з командиторів, що складають свої капітали і ризикують лише тим фондом. Сі товариства о много тривкіїші. Але властива небезпечність лежить у тім, що хто провадить який інтерес, сей легко може надужити і часто надуживає довіря командиторів. Наконєць спілки третього рода складають ся виключно з властителів акцій. Тут ніхто не відповідає своїм майном перед вірителями, але всі ризикують лише тим капіталом, що єго заплатили за акції. Інтерес веде ся під управою осіб, вибраних з поміж акціонерів. Добрі сторони тих послідних спілок ті, що сею дорогою можна зібрати величезні капітали, [в порівнянню до дрібних вкладок] для експльоатованя таких приміром кошовних підприємств, як залізниці і т. и. Але і тут, цілком природно, заходять случаї надужитя довіря від тих, котрим повірені капітали, тим більше, що основателі акційних спілок при помочи штучних

маневрів з акціями в дійстности вибирають самі себе на управителів.

Практика життя і konieczність витворили багато иньших родів спілок, що ріжнять ся проміж собою своєю цілею. Крім спілок, що закладають ся в цілях торговельно-промислових, щоби осягнути можливо найбільші зиски, повстають і иньші товариства, а се відповідно до такої цілі, яку можна осягнути лишень в сполучених силах. Суть спілки споживні [консумційні], що стремлять до обниження ціни не-обходимих продуктів житєвих [члени закупають їх спільно і длятого они коштують кожного дуже дешево.] Є спілки складові, що доставляють місця для складу і перехованя вироблюваних членами продуктів. Є товариства, що мають на цілі купувати сирі матеріяли для своїх членів. Відтак є і такі, в котрих члени беруть участь не лише грішми але і своєю працею, так, що в одній особі лучить ся і робітник з капіталістом і зиск з робітничою платою. Дальше є товариства взаїмної помочи, щадниці, спілки, що мають помагати своїм членам, — спілки, що дають поміч на случай недуги члена, що підпомагають родину по смерті члена і т. н. Всі форми взаїмної помочи вельми подібні до товариств і спілок, котрі ми више пізнали. Їх стан пасивний складає ся все з певних вкладок членів і позичок від осіб приватних або інституцій. Вірителі суть забезпечені або цілковитою або частною порукою членів. З бігом часу таких спілок являє ся що-раз більше, і они між собою що-раз більше ріжнять ся. Люди бо чим раз більше доходять до пересьвідчення, що полученє їх сил для загального добра дає кождому з них можливість, добути сего, супротив чого чоловік-одиниця безсильний. Від давна се річ відома, що

лекше зломити паличку, чим приміром мітлу. Досвідчить, що при заспокоюванню матеріальних потреб виключно згода і спільна діяльність економічна в силі улекшити тяжку працю.

Сей розділ учить: 1) що є банк і пощо закладають ся банки; 2) що називає ся станом пасивним банку, а що станом активним; 3) яке основне правило для означення стану активного; 4) які роди банків; 5) чим банки закладані на основі взаємності різнять ся між собою; 6) які роди спілок; 7) які різниці, які добрі а які злі сторони спілок властивих, командитових, акційних; 8) які роди спілок взаємної користи?

XXI.

Продукційні і поживні товариства.

Одже всі товариства мають дуже велике значінє в житю суспільнім, за-для того ми придивимо ся, як розвивали ся товариства у важнійших державах Європи і Америки. Зачнім від Франції.

В Франції Бюше був першим, що порозумів се добре, що при помочи продукційних товариств положенє робітників може значно поліпшити ся. Були у него навіть такі мрії, що сею дорогою робітники визволять ся з під переваги капіталу, т. є. з під переваги таких людей, що мають гроші. Після єго пляну, виголошеного в 1831 році, такі товариства мали би бути вічними, з неограниченим числом членів; праця наємна мала бути виключена. По році проби мав кождий робітник стати співластителем товариства. Для осягнення повисших цілий в товариствах, ведених в тім дусі, мало відкладати ся

$\frac{1}{7}$ зисків на так зв. капітал суспільний т. є. на вічний фонд, що був основою існування таких товариств, — решту же $\frac{6}{7}$ частий в половині ділило ся поміж членів, а другою половиною помнажав ся фонд запасовий, призначений на запомоги членів в случаю їх слабости, на образоване їх дітей і т. и. Товариства такі слабо розвивали ся у Франції аж до року 1848, коли републиканське правительство отворило кредит трех мільонів франків для підприємства, що опирають ся на основі спільного поділу. Розділом позичок і контролею над товариствами, що користають з позичок, мала зайняти ся т. зв. „рада заохоти“, однак справедливо можна єї назвати „радою знеохоти“, бо люди, що стояли на єї переді, майже отверто признавали ся, що хотіли би переконати робітників, що на тій дорозі не діждуть ся поправи ліпшої долі. Вправді заложено тогді більше як 60 товариств, але їх вели так немудро і так неоглядно користали з кредиту, що більша їх часть в короткім часі упала. Натомість удержали ся ті товариства, що не корыстаючи з державних запомог, розвивали ся на своїх питомих силах з капіталом, що єго складали члени з своєї ощадности. До таких товариств належить товариство, що займає ся виробом шевських кошит, заложене пятьома людьми з капіталом 2 франків, і оно цвите дуже красно аж по нинішний день. Тут можна також причислити товариство лямпарів, заложене 13-тьма робітниками без шелюга власного капіталу, а тільки за позиччені 650 франків. Нині числить оно 118 членів і має 1,200.000 франків капіталу.

Товариства продуктивні в Франції розвивались би були що-раз красше, коли-б не була зайшла під той час зміна реформи державної. По 1851 році

поліція з приказу нового правительства [власне тогді власть державна дісталась Людвікови Наполеону Бонапарте] або позамикала більшу часть товариств, або надала їм характер звичайних спілок командитових або акційних. Що-іно в 1863 р., коли Людвік Наполеон забезпечивши собі власть цісарську, зачав прихильнійше відносити ся супротив руху спільного подїлу, — гадка закладати такі товариства, почала щораз більше находити прихильників. Щоби робітникам улєкшити приступ до посїдання капіталу закладового завязано в 1863 р. „товариство кредитове для праці“ і оно мало на цілі ново-завязуючим ся товариствам доставляти потрібних фондів. Задля так улєкшеного кредиту, товариства почали скоро розвивати ся. Банкротство „товариства кредиту для праці“ повздержало на якийсь час рух кооперацийний і доперва в 1880 р. сей рух оживив ся, завдяки заложеню нового такого кредитового товариства під назвою: „центральної каси людської“.

Тепер у Франції майже 60 продуктивних товариств, шкода лише, що сї товариства, т. є. сї, що були закладані в рр. 1863 або 1880 мають на цілі виключно лиш користи личні членів товариства, тож і мало дбають о розширенє свого впливу на робітників, котрі до товариства не належать.

Що правда, то й само французьке законодавство багато тут спиняє, бож не затверджує таких законів, після котрих часть зиску повинна відкладатись на утворенє вічного капіталу, щоби завязувати нові товариства.

Незалежно від товариств витворчих є у Франції 120 товариств споживчих, що мають на цілі до-

ставляти членам артикулів поживи по низших цінах, без посередництва купців.

В Німеччині засновано сего рода товариства в 60-тих роках сего століття і они розвинули ся під впливом німецького економіста Шульце-Деліча. Він опирав ся на засаді самопомочи і старав ся переконати робітників, що всякі державні запомоги не доведуть до пожаданої ціли. Після думки сего економіста, рух товариств повинен зачати ся закладанєм невеликих банків людських, даючих своїм членам умірений кредит. Доперва по заложеню банків треба закладати спілки для закупна сирих матеріялів і знарядів праці і товариства складові для продажу виробів [гуртові крамниці]. Аж на самім останку треба приступати до закладання товариств витворчих, бо-ж они, вимагаючи відповідного добору членів, є найтрудніші до здійснення. Практична діяльність Шульце-Деліча, передовсім в закладаню банків, мала велике повордженє.

А що уділи, яких від членів вимагало ся, були дуже невеликі, найбільше 40 талярів, і по заплаченю вписового, могли бути складані в дрібних місячних ратах, тож і число таких банків що-раз збільшало ся. Неограничена одвічальність всіх членів за суми зложені нечленами, дозволяла банкови користати в широкій мірі з чужих капіталів. В 1850 р. заложив Шульце-Деліч перший такий банк людський і перше товариство шевців в містечку Деліч. В 1859 р. було таких банків вже 183. Того-ж самого року установлено загальну агенцію для закладання витворчих товариств під назвою „зв'язок німецьких коопераційних товариств“. Цілюю того зв'язку було збирати інформацій, що дотичили руху коопераційного і підпомагати ново-заложені інсти-

туції винаходженем для них чужих капіталів на найдогіднійших услівях. Що однак такі капітали не все були на услуги, томуж то в 1864 р. заложив Шульце при помочи кількох капіталістів центральний банк з капіталом 275.000 талярів, котрий в короткім часі підріс до суми 2,500.000 талярів.

Головною задачею банку, єсть помагати кредитом товариствам ново-заложеним або захитаним. Серед так щасливих обставин рух товариств в Німеччині сильно розвинув ся так, що в 1881 р. було там 1.889 банків, 660 товариств споживних, 34 товариств будовничих, 728 товариств для закупна сирих материялів і знарядів і 270 властивих товариств продуктивних. Всі ті товариства числили 1,100.000 членів і розпоряджали капіталом коло 200 міліонів зр. Се був вже верх можливого розвою для сего рода товариств, бо в слідуючих літах, як се дати показують, почали они уже упадати. Се можна обяснити тим, що такі заведеня звичайно побирають сторонників з поміж дрібного міщаньства; властивих же робітників є там всього лиш 8⁰/₁₀. Так слаба участь робітничої верстви в тих товариствах має дві великі причини: 1) що німецький робітник не заробляє тільки, щоби по обігнанню конечних потреб мав ще зайвий гріш на сталі, хоч невеличкі вкладки банкові, 2) ті люди мало довіряють самопомочи при теперішних суспільних обставинах і при помочи до парламенту вибраних послів стремлять на дорозі законодатній до зміни головних основних условій життя економічного. Коли німецьке маломіщаньство, в часі послідних двацятьох роках, заосмотрювало своїми ошадностями банки, то робітники німецькі посьвечують і посьвечували свої сили і средства, щоби піддержати виборчий рух в напрямі користнім для

них. Ті змагання не остали без сліду. В німецькім парламенті число представителів стану робітничого що-раз побільшає ся, а ще більше росте чисельно т. зв. соціяльно-демократична партія, котра стремить до основних змін нинішних економічних відносин. В самім Берліні число голосів за кандидатами сеї партії зросло з 67 в р. 1867 до 123.000 в 1890 році; в цілій же Німеччині зріст партії соціяльно-демократичної ось який: 1871 р. — 124.000; 1874 р. — 351.000; 1877 р. — 437.000; 1884 р. — 549.000; 1887 р. — 763.000; а в 1890 році — 1,340.000, що становить більше-менше п'яту часть виборців. Тій партії ще далеко до оживотворення своїх стремлїнь, однак в кождім случаю, завдяки єї напорови, видане в послїдних лїтах закони, що забезпечують робітників на случай калїцтва, слабостий а також старости.

З черги перейдемо до Англії. Моральним творцем руху товариств був там Роберт Овен, котрий гадав, що при помочи кольонїй [осад] рільничо-промислових зможе робітникам улекшити поступенне набуванє як материялів сирих так и знарядїв праці, себ то, всїх средств продукції. Перше товариство англійських піонерів в Рочдаль ділало в подібнім дусї і стреміло до будови здорових мешкань для робітників, для вироблюваня і закупуваня всїляких продуктів для членів до товариства по найнижших цінах, до закладаня иньших товариств, словом, до урядженя як продуктивности, так і консумції на засаді спільного подїлу. Товариство з Рочдаль, завдяки витривалости членів, розвинуло ся вельми щасливо. Коли бо при заложеню т. є. в 1843 р. оно числило всього лиш 28 членів з капіталом около 200 зр., то нинї має оно над 3.000 членів з капіта-

лом більш 200.000 зр. Має свою ятку, пекарню, магазини кравецькі і шевські, читальню, бібліотеку з кількох тисяч діл зложену, салю для відчитів і т. д. Не менше розвинули ся споживчі товариства заложені в 1850 р. в Ольдем, они мають також свої склади, варстати, млини, фабрики сукна і обуви, читальні, бібліотеки і продають товари річно за 625.000 зр.

Такі сьвітлі приміри заохотили людей до дальшого розвою руху товариств і спілок, і вже в 1861 році число таких товариств зросло до 332, з 90.000 членів і більш 3,000.000 зр. капіталу. Сей розвій поступає ще скорше від тої хвилі, коли відрубні товариства почали лучити ся в союзи, між котрими найважнійший є союз Менчестерський, заложений 1864 року для Англії а також Глязівський, заложений того-ж самого року для Шкоції. Перший з них обнимав в 1883 р. 628 товариств, переважно споживчих, з капіталом більш одного міліона зр., другий складав ся з 188 товариств, також переважно споживчих з капіталом около 180.000 зр.

Ще сильнійше, як товариства споживчі, розвинули ся в Англії товариства будовельні, що дають робітникам дешевші мешканя, нїж приміром приватно наняті. Такі товариства є звичайно лиш часові, с. є. розвязують ся, коли осягнуть свою ціль, коли заосмотрять своїх членів в мешканя. В 1883 році було таких товариств в Англії 2.151, членів же було до 800.000, а річний дохід доходив величезної суми 230 міліонів зр.

Як бачимо, товариства в Англії розвинули ся вельми сильно, і то з виключенем товариств будовляних, найбільше розвинули ся товариства споживчі. Так пр. в 1887 р. з 1259 товариств, що не належали

до тих двох висше згаданих союзів було всього лиш 38 продуктивних, прочі всі були споживні. Загальне число членів було тогді 994.175, в котрих розпорядимости було капіталу уділового до 240 мілйонів франків, а розпозичили 28 мілйонів франків. Ті товариства продали за 616 мілйонів франків товарів і мали чистого зиску 74 мілйони франків. На жаль, завмирили в тих товариствах мало-помало стремлення зреформовати на тій дорозі положене верств робітничих. Теперішні члени видять в кооперації звичайні підприємства уділові, що мають на цілі побільшити дохід або зменшити розхід для тих, що їх zaloжили. Загальних потреб робітничої кляси так дуже ті товариства не знають, що є великі спілки в Рочдалю і Ольдемі, о котрих ми висше згадали, не лиш що послугують ся в своїх варетах працею нанятих робітників, але й не допускають їх до участі в зисках і не обходять ся з ними ліпше, як иньші капіталісти. В останніх часах дають спостерігати ся зміни в тім взгляді до ліпшого; однак взагалі робітнича кляса небогато числить на поліпшенє свого біту на тій дорозі і стремить до осягнення своїх цілій при помочи иньших товариств, що зовуть ся „trades-union“ [трэд-уніонами], о котрих незабаром дещо розповімо. Однак заки до сего приступимо, треба заважати, що участь у всіляких товариствах є для робітників вельми користна і пожадана з сего взгляду, що незалежно від матеріальних користей, спонукує їх до самостійного колективного ділання. Такі одже товариства сильно впливають на вихованє; особливо же під тим зглядом показують ся хосенними товариства витворчі, що ознакоюють робітників з загальним ходом

інтересів, з торговельною, адміністративною і технічною стороною підприємства.

Говорючи про товариства ми навчилися: 1) коли повстали товариства витворчі у Франції, хто був їх основателем і на яких засадах они опираються; 2) що для них зробило французьке товариство в 1848 році, чому поміч правительства показала ся недоброю, які товариства повстали без помочи правительства; 3) яка історія розвою тих товариств від 1863 р. до нинішнього часу, і як представляє ся нинішній стан тих товариств в Франції; 4) хто був основателем таких товариств в Німеччині, і які їх роди; 5) що називаємо банками, на яких засадах они основані і яке їх відношенє до нинішних товариств; 6) як нині стоять товариства в Німеччині, яку в них участь мають робітники; 7) в чім видно діяльність німецьких робітників в часі послідних 20 літ і які результати їх діяльності; 8) коли і хто такий заложив товариства витворчі і споживчі в Англії, яка історія сего руху, які були пайважніші товариства і союзи відрубних товариств в Англії; що то таке товариства будовельні, які їх тепер розміри і средства; 10) яке теперішнє положенє всіх нинішних товариств споживчих і витворчих в Англії, який они характер прибрали в послідних часах і 11) в чім лежить вплив всїляких товариств на вихованє і образованє робітничої маси?

XXII.

Тред-унїони, змови і лицарі праці.

Tredes-union-и суть се союзи, завязувані робітниками або для оборони своїх прав на дорозі

справедливий або для власної оборони при помочи змови. Такі союзи закладали вже в XIV століттю челядники для оборони против майстрів і називалися гільдії; наколи же власть державна зміцнена в пізнійших віках заняла ся урядженєм відносин ремісничих в формі цехів і забезпечила до певної степені челядників від самоволї майстрів — ті союзи розбили ся, яко не маючи ціли і повстали знов аж в початках XIX-го віка, коли дрібний промисл ремісничий уступив перед великим фабричним промислом і коли позбавлені точки опору звернули ся знов до одинокого средства оборони слабих і гнетених — до союзів. В починї такі коалїції (союзи) були нетревалі і тайні, а то за-для закона з року 1800, що ним забороняло ся завязувати союзи робітників під карою кільколітньої вязниці.

Правильний розвиток тих союзів або инакше trades-union-ів почав ся від р. 1824, коли заборону закладання товариств робітничих знесено. Союзи робітничі існують в усіх галузях зложеної праці, що вимагає від робітника якоїсь техніки. Всі робітники, що працюють в одній або в споріднених галузях, творять відрубні товариства, що обнимають або кілька графств або вкінці цілу Англію. Тред-унїони пр. в промислі вовняного ткацтва обнимають три графства, подібно-ж як і товариства гірницькі — союз же робітників, zatrudнених при будові машин, обнимає не лише цілу Англію, але має свої галузи і поза її границями.

Адміністрація всіх сего рода товариств в загальних чертах є всюди однакова. Рішанє важнійших справ союзу в кожній місцевій галузи зависить від загальних зборів. Інтереси повседневні залягоджують секретарі і комітети робітничі. Для рі-

шеня же справ, що дотичать цілого союзу, збирають ся в певних відступах часу конгреси делегатів з кожної групи місцевої [збори послів з кожної місцевої групи]. Ціль таких зоюзів вельми ріжно-родна. Переважно іде тут річ про оборону інтересів робітничих взагалі. Однак незалежно від тих цілий, trades-union-и закладають величезні каси взаїмної помочи на случай хвороби і старають ся чимало про заспокоєнє моральних і умовних потреб членів. Взагалі тред-уніони не стремлять, а бодай не стреміли до послідних часів до основної зміни теперішних обставин економічних, але старають ся поліпшити бит робітників в тих обставинах. За-для того то не мають они на ціли ані знести праці наємної, ані власности приватної, але старають ся лише о забезпечене своїм членам найвишого можливого заробку, о скорочене дня робучого і взагалі о досягненє таких умов найму, котрі забезпечили би робітника як від здоровлю шкідливого надміру праці, так від самоволі і надужить при виплаті, на кінець від кривд і гнету зі сторони наставників-посіпаків. Помимо так скромненьких цілий, союзи здобувають їх тільки вічною борбою з капіталістами.

Таким средством борби єсть тут відмова дальшої праці або инакше сказавши „страйк (strike)“, на що підприємці звичайно відповідають замкненєм варстатів. Коли зайде якесь спорне питанє тоді робітники висилають послів до свого підприємця. Коли депутация не зможе залагодити справи добрим способом, тогді оголошують робітники безробітє (або стрейк) і скоро лиш такий стрейк ухвалить комітет езекутивний, так зараз через цілий час, як довго лиш стрейк триває, дістають робітники від такого союзу запомоги. Коли-ж каса союза

при довше триваючій стрейку не вистає, тогді приходять з помочю і инші товариства і збирають складки не лиш від робітників але від всіх людей, що оказують співчутє для робітничого руху. Взагалі фонди кас творять ся з правильних складок, що збирають ся на спеціальні цілі союзу. Однак в случаю стрейку всі средства, без огляду на волю і бажання жертвуючих, ідуть на піддержанє стрейкуючих. При жертволюбности членів союзу они в силі через довший час вести борбу з капіталістами. Величезний приміром стрейк з 1881 року робітників зайнятих при будові машин коштував такий союз 400.000 зр. не вчисляючи сум грошових, які сей союз отримав від иньших товариств і союзів.

Загальне число робітників, що належали до тред-уніонів доходило до 900.000.

А тепер застановім ся над сим питанєм, о скілько союзи робітничі можуть впливати на підвищенє плати. Одже передовсім мусимо звернути увагу на се, що они обіймають головно робітників-фахових і дуже рідко коли можуть заводити ся між робітниками нефаховими, бо лиш там може бути діяльність союзу користою, де конкуренция з природи річи тим обмежує ся, що необхідно потрібно єсть сяка-така вправа, сяке-таке фахове приготуванє, що однак не для кожного робітника доступне. А впрочім нефахові робітники часто змінюють місце свого побуту; одже вже за-для того майже неможливе заложенє таких тред-уніонів, опертих на лученю людей того самого фаху і працюючих в тій самій місцевости.*) Таким одже чи-

*) В послідних часах почали ся закладати тред-уніони і поміж нефаховими робітниками.

ном тред-уніони [і се власна їх зла сторона] зазначають яркiйше ріжницю між робітниками фаховими і нефаховими, при чім перші стають мов то робітничою аристократією, дуже часто неприхильно розположеною для робітників, що не належать до тред-уніонів. Круг одже ділання їх не є дуже широкий, а і в сiм крузі їх діяльність обмежена. Як ми вже пересвідчили ся, платня робітників зависить від відносин поміж попитом а подажію сили робучої. На скріплене попиту сили робучої не можуть тред-уніони ніяк вплинути, з природного же ходу річній знаємо, що попит зменшує ся все а все лиш тому, що з бігом часу що-раз то частійше дало заступити ся працю робітників машиною працею. Одинокий спосіб противоділання зі сторони тред-уніонів може лежати в відповіднім зменшеню подажи сили робучої. Се знов дало би досягнутись лишень зменшенем числа робітників, або полишенем праці одної части робітників. Одже ясно, що таке постійне усуване робітників фахових від занятій противилось би цілковито завданю тред-уніонів і за-для того ті союзи мусять неначе натискати на капіталістів через усуненє всіх робітників якоїсь галузи праці від занятій на якийсь час, чи инакше сказавши через (стрейки) безробіття.

З подібними цілями, що тред-уніони, заложено в Америці союз під назвою: „Лицарі праці“. До того союзу приймають і неробітників, винявши: шинкарів, банкирів, картярів, адвокатів і біржевих аґентів. Головно цілю товариства єсть: забезпечити робітникам справедливу участь в богацтвах, ними витворюваних, а також запевнити їм вільний час до розвитку їх прикмет моральних, умових і товариских. Яко средства до переведеня своїх цілій до-

магають ся „Лицарі праці“ обмеження денної праці на 8 годип, хочаби таким чином мати 8 годин денно обовязкової праці, 8 годин сну і 8 годин вільних від занять, а той час могли би они ужити на відпочинок, сповнюване обовязків родинних, розвій умовний і т. и. Побіч сего всего, поставили они ще багато иньших жадань, до котрих оживотвореня сильно стремлять. Ось головні їх бажаня: 1) спори поміж робітниками і фабрикантами має рішати мировий суд; 2) до робіт фабричних не вільно приймати дітий низше 15 літ; 3) має знести ся працю вязнів, бо таким чином обнижає ся плата вільних робітників; 4) робітники як чоловіки, так і жіпки мають діставати однакову платню; 5) кождий робітник має мати запевнену участь в зисках підприємства.

Союз „Лицарів праці“ почав сильніше розвивати ся від 1879 року. Незавадить тут снімнути сю обставину, що сей союз до 1881 року був тайним товариством, а прецінь не узнавав стрейків средствами діланя. Доперва в 1881 р. став сей союз явним, а вже в слідуючім році більшість членів була за тим, щобн понирати стрейки, і безробітє. Що-раз то більше членів прибувало і вже в 1883 р. було членів 52.000, в 1884 р. — 71.000, в 1885 р. — 111.000, з початком 1886 р. — 700.000, а з кінцем 1886 р. було вже членів мілїон. В часі двох послїдних літ діяльність сего союзу ослабла, а то за-для внутрішних непорозумінь. Ми пізнали: 1) що то тред-унїони? яка їх організація; 2) які суть ціли тред-унїонів; 3) яких средств уживають робітники англійські до осягнєля своїх цілий; 4) який є обсяг і які границі впливу тред-унїонів; 5) що

то таке: „Лицарі праці“ і які головні цілі сего союзу і яка его історія?

XXIII.

Товариства фабрикантів.

Так одже представляє ся історія товариств робітничих і ремісничих. Алеж бо і фабриканти зі своєї сторони не сиділи тихо і на союзи робітничі відповідали союзами підприємців, котрих головною задачою було, не приймати до своїх фабрик таких робітників, що вже коли в якім-стрейку участь брали. Однак ті товариства, вимірені проти робітників, не тримали ся довго, і не мали ніякої організації. Натомість в останніх часах розвинули ся головні союзи фабрикантів, вимірені не проти робітників, але проти консументів (споживців) с. є. так звані „картелі“, що мають на цілі приневолити консументів купувати продукти всілякі по ціні, яку картель установить. Таких картелів найбільше в Америці. Вони основують ся на тім, що купці і промисловці межі собою сходять ся і умовляють ся, кілько з них кождий має продуктів вирабляти і по якій ціні продавати, розуміє ся, щобн як найбільше заробити.

Ще більше розвиненою формою картелю суть так звані „trust-и“ (трести), що полягають на тім, що кілька або кільканайцять промислових закладів (найчастійше акційних) лучить ся в одно товариство. Те товариство вибирає собі означене число людей, що називають ся опікунами, котрі ведуть загальний заряд всіх відрубних підприємств. Таким робом получили ся майже всі рафінерії нафти в

Пенсильванії в один трест, котрого майно виносить тепер 150 мільйонів доларів (300,000.000 зр.). Великим таким союзом єсть трест рафінерії цукру, що обнимає 85% цілої продукції цукру в краях, положених над атлантийським океаном. Чисті зиски такого союзу кількох або кільканайцятьох великих підприємств переходять до опікунів, котрі відтягнувши всі загальні кошти розділяють їх рівно між всіх членів, без огляду на се, який дохід кожда фабрика принесла відрубно. Лучало ся навіть, що з розпорядження опікунів декотрі фабрики цілими роками відпочивали, а мимо того діставали відповідний уділ в загальних зисках. В Європі менше таких союзів із-за того, що не суть признані законами. Мимо того єсть їх в Англії щось 10, в Австрії до 20, в Німеччині більш чим 50 а в Франції аж 942. Не забуваймо, що майже всі ті числа суть ще правдоподібно меншими від чисел дійстних, если картелі суть заказані і держать ся в тайні.

Про історію і організацію всілякого рода товариств і союзів досить довго ми розбалакали ся, бож то вони надають нинішньому суспільному життю цілком иньшу постать, чим воно мало давнійше. В нашій викладі аж до сего часу припускали ми завсїгди, що в господарскім життю виступають три відрубні головні чинники: 1) фабриканти-суперники, 2) робітники, що хотяй під одним дахом працюють однак сильно між собою суперничають, а по 3) консументи, (споживці) що також нераз між собою борються ся. Тепер же бачимо що раз то більше замість відрубних-осібняків, великі промислові союзи; замість поодинокі про себе працюючих робітників, цілі робітничі організації, що обнимають сотки тисячів одиниць, а де-неде, як приміром в Англії,

можна надібати великі спілки споживчі. Річ цілком ясна, що при такій зміні обставин буде жите економічне инакше укладати ся і нераз зійде з дороги тих правил, про які ми вище говорили. —

Цікаво було би тепер еще приглянути ся, яке місце займає держава в виду тих всіх змін в життю економічним. Як бачилисьмо на примірах Франції, Англії і Америки, держава з початку неохотно дивилася на се, що творять ся такі товариства, котрих цілю єсть за помочю стрейків виступати против обниження плати робітничої. Однакож в міру сего, як рух тих товариств взростає і обнимав ширші круги робітничі, держава не лише, що не опирала ся їх змаганням, але сама підперала всі їх урядження, що забезпечували бодай трохи матеріальний бит робітників, охоронювали їх здоровлє від шкідливих впливів і недопускали до такого обниження плати, щоби робітники не могли заспокоїти своїх найконечнійших потреб чисто матеріальних чи моральних (духових). Тепер на заході вже єсть широко розвинене законодавство фабричне, ба навіть стрейки робітників суть в засаді призволені. В останніх часах скликав німецький цісар Вільгельм велику раду, на котрій обговорювано се, як би то заспокоїти бажання робітників, які вони висказали в часі останніх великих стрейків 1889 р. —

З того розділу ми научились: 1) що то суть картелі; 2) як картелі уряджують ся. і які в них цілі; 3) чим різнять ся картелі європейські від американських; 4) як розвинули ся картелі в Європі; 5) як впливають такі товариства на зміну відносин економічних і 6) яке місце в нинішнім життю займає держава?

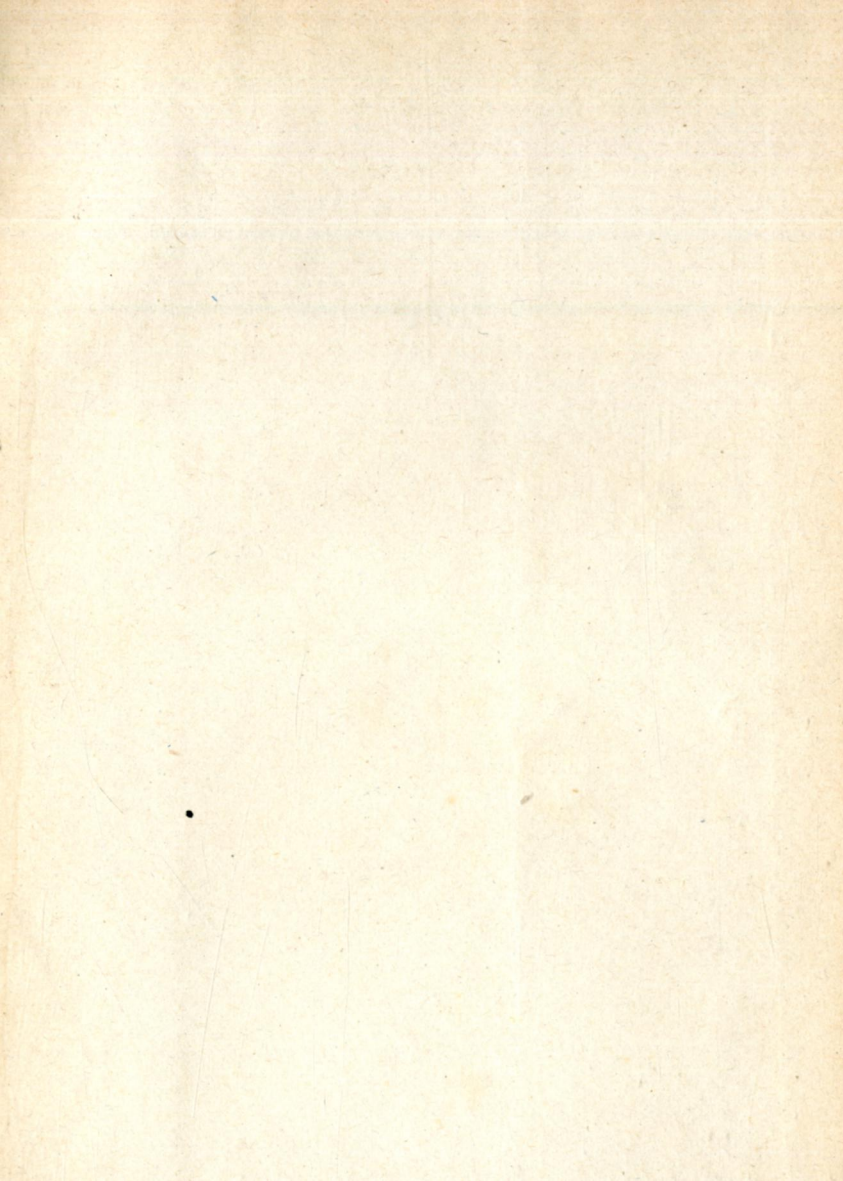

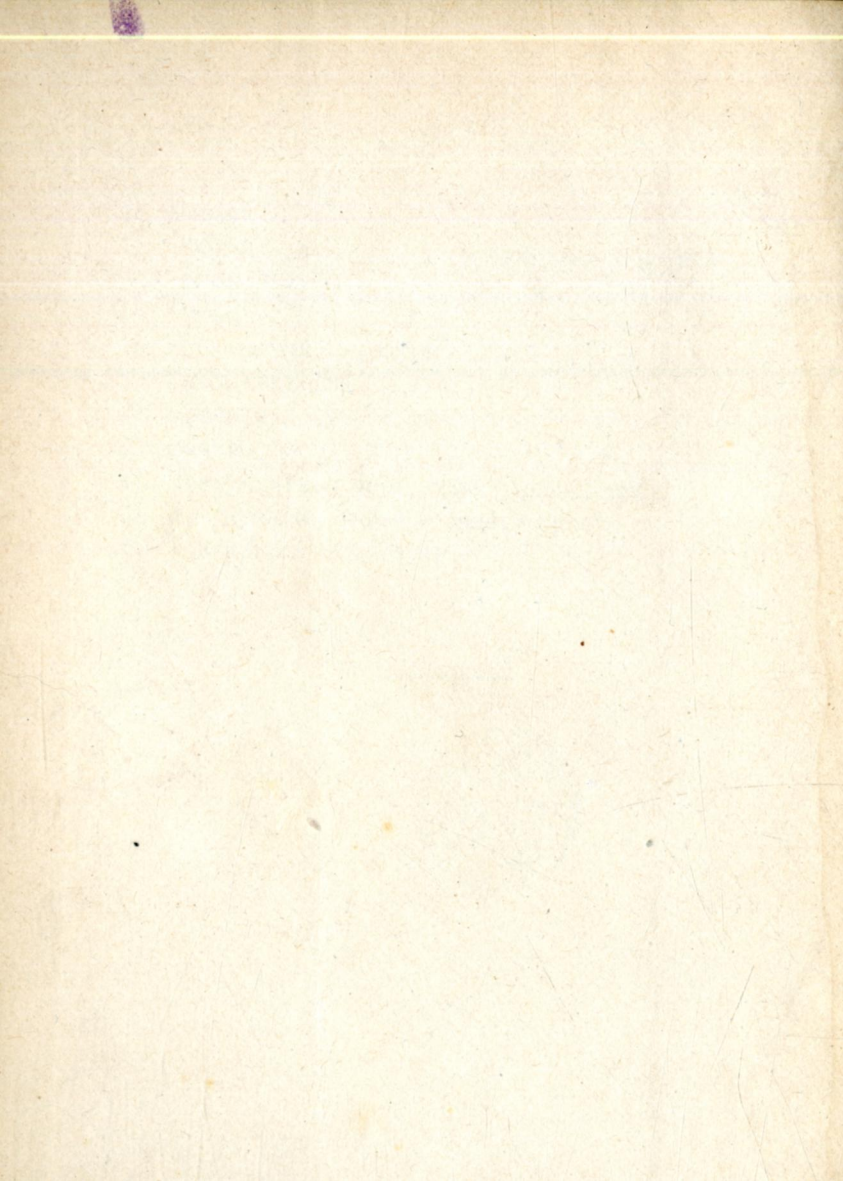
З М І С Т.

	Стор.
1. Господарска діяльність	3
2. Як ділить ся наука економії	8
3. Продукція	11
4. Природа	12
5. Праця	14
6. Скількисть праці	18
7. Видатність праці	22
8. Услівя видатности праці	26
9. Капітал	29
10. З чого складає ся капітал	33
11. Що єсть дохід і як ся він ділить	37
12. Що то є рента і як ся она обчисляє	39
13. Зиск	44
14. Платня робітнича	48
15. Зміни, які заходять в великості ренти, зиску і плати	53

	Стор.
16. Виміна	56
17. Робучий день і що то є природна а що рин- кова ціна	61
18. Гроші	65
19. Ціна гроший — курс	68
20. Гроші паперові	73
21. Кредити	76
22. Банки	82
23. Продукційні і торговельні товариства	86
24. Тред-уніони, змови і лицарі праці	94
25. Товариства фабрикантів	100

511797 .

I
И 109.413

069-46
94-690